

सामुदायिक बीउ बैंक

स्रोत पुस्तिका

CRDI

THE DEVELOPMENT FUND
UTVIKLINGSFONDET • EL FONDO DE DESARROLLO

सामुदायिक बीउ बैंक

पीताम्बर श्रेष्ठ, आविस्कार सुवेदी,
विकास पौडेल र भरत भण्डार

उद्धरण: श्रेष्ठ पीताम्बर, आविस्कार सुवेदी, विकास पौडेल र भरत भण्डारी, सामुदायिक बीउ बैंक :
स्रोत पुस्तिका, ली-बर्ड, पोखरा, २०६७ ।

पुस्तिका	सामुदायिक बीउ बैंक : स्रोत पुस्तिका
प्रकाशक	जैविक विविधता, अनुसन्धान तथा विकासका लागि स्थानीय पहल (ली-बर्ड), पोखरा
सर्वाधिकार	ली-बर्डमा
लेखकहरू	पीताम्बर श्रेष्ठ, आविस्कार सुवेदी, विकास पौडेल र भरत भण्डारी
भाषासम्पादन	शोभाकान्त गौतम
संस्करण	प्रथम, २०६७
छापिएको प्रति	१०००
लेआउट तथा डिजाइन	महेश श्रेष्ठ
टाइप सेटिङ	मुना उदास
आवरण फोटो	ली-बर्ड फोटो बैंक
आर्थिक सहयोग	विकास कोष, नर्वे र आईडिआरसी, क्यानडा

सठमति

नेपालमा लगभग पन्ध्र लाख हेक्टर जग्गामा खेती गरिन्छ । यसका लागि चाहिने ९० प्रतिशतभन्दा बढी बीउ कृषकहरूले आफ्नै परम्परागत तरिकाले व्यवस्था गर्दछन् र बाँकी पाँच प्रतिशत मात्र सरकारी निकायका कार्यक्रमहरूबाट आपूर्ति हुन्छ । नेपालमा स्थानीय जातका बालीनालीहरूको लोप हुने क्रम पनि अत्यन्तै विकराल छ तथापि सरकारी निकायले यसप्रति ध्यान पुऱ्याउन सकिरहेको छैन । गैरसरकारी निकायहरूको प्रयास सराहनीय भए तापनि यो सानो स्तरमा र सीमित क्षेत्रमा छ । तसर्थ नेपालका कृषकहरूलाई आवश्यक पर्ने बीउ-उत्पादन तथा आपूर्तिका लागि सरकारी निकायले धेरै काम गर्नुपर्ने त छ नै यसभन्दा पनि बढी प्राथमिकता कृषक समुदायहरूसँग समन्वय गरी स्थानीय स्तरमा हुने बीउको आपूर्तिप्रणालीलाई सुदृढ गर्नेतर्फ सबैको ध्यान जानु आवश्यक छ ।

सामुदायिक बीउ बैंक यस्तै एक पद्धति हो जसले लोप हुनेक्रममा रहेका स्थानीय बालीनालीहरूको दिगो यथास्थानीय संरक्षण, त्यससँग सम्बन्धित परम्परागत ज्ञान तथा जानकारीहरूको अभिलेखीकरण र कृषकहरूको आवश्यकता र चाहनाअनुसारका स्थानीय तथा उन्नत जातका बीउ सुलभ रूपमा उपलब्ध गराई स्थानीय बीउ आपूर्ति प्रणालीलाई सुदृढ गर्न सक्दछ । ली-वर्डले विगत सात वर्षदेखि तराई तथा पहाडी क्षेत्रका विभिन्न जिल्लाहरूमा सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना तथा सञ्चालनका लागि कृषकहरूको क्षमताअभिवृद्धि गर्ने काम तथा अनुभवका आधारमा तयार गरिएको यस स्रोत पुस्तिकाले स्थानीय बालीनालीहरूको संरक्षण तथा स्थानीय बीउ आपूर्तिप्रणाली सुधार गर्न लागिपरेका कृषक समूहहरू र सरकारी तथा गैरसरकारी सङ्घसंस्थाहरूको क्षमताअभिवृद्धि गर्न उपयोगी सन्दर्भसामग्री हुनेछ भन्ने अपेक्षा लिएको छु । अन्त्यमा एउटा सार्थक पुस्तिका तयार पारेकामा म यस पुस्तिका प्रकाशनसँग सम्बद्ध सबैलाई हार्दिक बधाई दिंदै उत्तरोत्तर प्रगतिको कामना गर्दछु ।

डा. श्रीराम प्रसाद नेउपाने

कार्यकारी निर्देशक

ली-वर्ड

२०६७ माघ

हाम्रो भनाइ

सामुदायिक बीउ बैंक नेपालमा धेरैका लागि नौलो अवधारणा हो । यसको प्रारम्भ स्थानीय जातका बालीनालीहरूको दिगो यथास्थानीय संरक्षण गर्ने उद्देश्यले गरिएको भए तापनि हाल आएर यसको दायरा निकै फराकिलो भइसकेको छ । सामुदायिक बीउ बैंक एउटा प्राविधिक विषय मात्र नभएर ग्रामीण क्षेत्रमा बसोवास गर्ने गरीब तथा निम्न वर्गका मानिसहरूको जीविको पार्जनमा सुधार ल्याई समग्र सामुदायिक विकासमा टेवा पुऱ्याउन सक्ने पद्धतिका रूपमा विकास भइरहेको छ । कृषि जैविक विविधताको दिगो संरक्षण, कृषकहरूलाई आवश्यक पर्ने बीउ तथा जानकारीहरूको सुलभ उपलब्धता, आयमूलक कार्यक्रमहरूका लागि बीउ पूंजीको उपलब्धता आदिका लागि सामुदायिक बीउ बैंकले सफलता र लोकप्रियता हासिल गरिसकेको छ ।

सामुदायिक बीउ बैंकपद्धति विभिन्न गैरसरकारी निकायहरूको प्रयासमा विस्तार भइरहेको छ । कृषि मन्त्रालयले पनि यसमा केही कामहरू अघि बढाएको छ । अतः सामुदायिक बीउ बैंकप्रति धेरैको चासो बढ्दै गरेको परिप्रेक्ष्यमा कृषक समूहहरू, सरकारी तथा गैरसरकारी निकायमा कार्यरत कृषि प्राविधिकहरू, कृषि जैविक विविधता संरक्षण विषयका विद्यार्थी, शोधार्थी तथा विज्ञहरू र नीतिनिर्माताहरूका साथै अन्य जिज्ञासु महानुभावहरूका लागि यो स्रोत पुस्तिका उपयोगी हुनेछ भन्ने विश्वास हामीले लिएका छौं । यसमा रहेका कमीकमजोरीहरूप्रति विज्ञजनबाट अड्डुलिनिर्देश भएमा आगामी संस्करणमा सुधारै जाने लेखकीय प्रतिबद्धता पनि प्रकट गर्दछौं ।

यस पुस्तिकामा समेटिएका उदाहरणहरू सङ्कलन गर्ने क्रममा सहयोग गर्ने कचोर्वा साइटमा कार्यरत प्राविधिक सहायक वीरेन्द्र चौधरी र ती जानकारी उपलब्ध गराउने कृषि विकास तथा संरक्षण समाजका सदस्यहरू तथा महिला समूहका सदस्यहरूप्रति विशेष आभार व्यक्त गर्दै यो पुस्तिका सम्पूर्ण जिज्ञासु पाठकहरूप्रति समर्पित गर्दछौं ।

लेखकहरू

विषयसूची

१. परिचय	१
२. सामुदायिक बीउ बैंकको प्रारम्भ र विस्तार	३
३. सामुदायिक बीउ बैंकका उद्देश्य	४
४. सामुदायिक बीउ बैंकको महत्त्व	५
५. सामुदायिक बीउ बैंकका प्रकार	१५
६. सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना तथा व्यवस्थापन प्रक्रिया	१७
७. सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना लागत	२९
८. सामुदायिक बीउ बैंकको दिगोपनाका लागि गर्नेपर्ने काम	३१
९. नेपालमा सामुदायिक बीउ बैंकसम्बन्धी नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्था	३५
१०. सामुदायिक बीउ बैंकका समस्या तथा चुनौती	३६
११. नमुना सामुदायिक बीउ बैंक बाराको कचोर्वामा	३८
१२. निष्कर्ष	४२
सन्दर्भसामाग्री	४३

अनुसूची १: सामुदायिक बीउ बैंकमा संरक्षणका लागि बीउ सङ्कलन गर्दा भर्नुपर्ने फारामको नमुना

अनुसूची २: बीउ-सङ्कलन गरिसकेपछि सामुदायिक बीउ बैंकमा बीउ दर्ता रजिष्टरको नमुना

अनुसूची ३: बीउ-उत्पादनसम्बन्धी जानकारी फारम

अनुसूची ४: सामुदायिक बीउ बैंकबाट ऋणको रूपमा बीउ वितरण गर्दा राख्नुपर्ने जानकारीसम्बन्धी नमूना फाराम

१. परिचय

बीउ जीवन हो, बीउ खाद्यान्न उत्पादनको आधार हो, बीउ आफ्नो जातीय वा वंशानुगत गुण कायम राख्ने साधन हो अनि बीउ जैविक विविधता संरक्षणको प्रमुख आधार हो । बीउ र कृषक एकअर्काका पर्याय हुन् । कृषकले बीउ विभिन्न स्रोतहरूबाट प्राप्त गर्दछन् । तीमध्येका महत्त्वपूर्ण स्रोत कृषक आफै हुन् । किनभने कृषकहरूले विभिन्न किसिमका बालीनालीहरू लगाउँछन्, अनि बाली पाकेपछि तिनैमध्येबाट अर्को वर्षका लागि आवश्यक बीउ छनोट गरेर सुरक्षित रूपमा भण्डारण गरी राख्दछन् । यसरी राखिएको बीउ एकापसमा साटासाट, किनबेच र आदानप्रदान पनि हुने गर्दछ । विकासोन्मुख देशका अधिकांश कृषकहरूको बीउको आवश्यकता यसरी नै पूरा हुन्छ । कृषकहरूले खास गरी उन्नत जातहरूको बीउ स्थानीय बजार तथा कृषि केन्द्रहरूबाट पनि खरिद गर्दछन् । यसका अतिरिक्त आजभोलि केही स्थानहरूमा कृषकहरूको बीउको स्रोत सामुदायिक बीउ बैंक पनि हुने गरेको छ ।

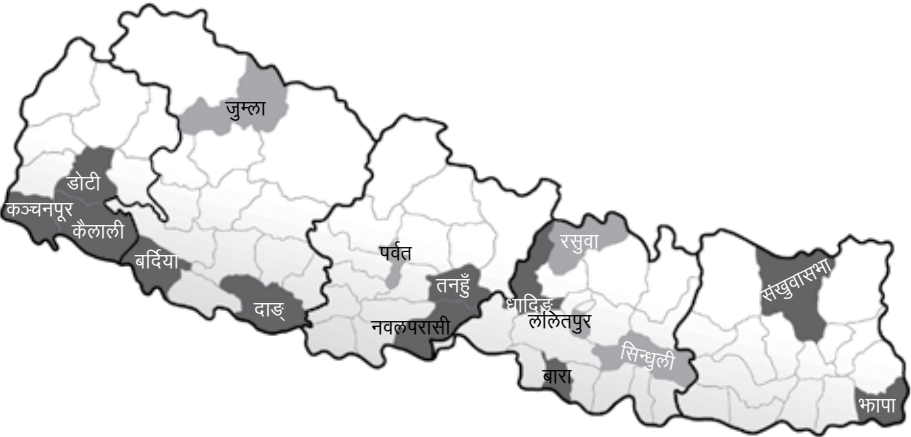
सामुदायिक बीउ बैंक मूलतः कृषकहरूद्वारा उनीहरूकै लागि स्थानीय स्तरमा बीउ तथा त्यससँग सम्बन्धित जानकारी उपलब्ध गराउने पद्धति वा व्यवस्था हो । अर्थात् कुनै पनि समुदायका कृषकहरूलाई आवश्यक पर्ने विभिन्न किसिमका बीउ-उत्पादनको योजना तर्जुमा, उत्पादन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण, सुरक्षित भण्डारण र सुलभ रूपमा विक्रीवितरण गर्ने व्यवस्था समुदायका सदस्यहरू आफै मिलेर सञ्चालन गर्ने पद्धतिलाई सामुदायिक बीउ बैंक भनिन्छ । यस पद्धतिअनुसार समुदाय र वरिपरिका कृषकहरूको आवश्यकता र मागअनुसार स्थानीय तथा उन्नत दुवै किसिमका बीउहरूको कारोबार गर्न सकिन्छ ।

हाम्रो देशमा प्राकृतिक र मानवसृजित विभिन्न कारणहरूले गर्दा स्थानीय जातका बालीनालीहरू तीव्र गतिमा लोप भइरहेका छन् । यस परिप्रेक्ष्यमा स्थानीय बालीनालीहरूलाई लोप हुनबाट जोगाउन र त्यसको उपयोग बृद्धि गर्नका लागि स्थानीय स्तरमा सुलभ रूपमा बीउ उपलब्ध गराउने उद्देश्यले सामुदायिक बीउ बैंकपद्धतिको अवलम्बन गरिन्छ । नेपालमा हालसम्म स्थापना गरिएका सामुदायिक बीउ बैंकहरू स्थानीय बालीनालीहरूको संरक्षणमा आधारित छन् । स्थानीय कृषकहरू वडा तथा गा.वि.स.स्तरमा समूह वा

समितिहरूमा आवद्ध भएर आफ्नो गाउँ तथा आसपासका क्षेत्रमा भएका विभिन्न वालीनालीहरूका स्थानीय जातका बीउहरूको खोजीनिती तथा पहिचान गरी त्यससँग सम्बन्धित परम्परागत ज्ञान तथा जानकारीहरूको अभिलेखीकरण, बीउको सङ्कलन, सुरक्षित भण्डारण, उत्पादन तथा वितरण र त्यसको पुनरुत्पादन गर्ने कार्य नियमित रूपमा सञ्चालन गर्दछन् ।

बैंकसँग नगद वा रूपैयाँपैसाको कारोबार गरेजस्तै सामुदायिक बीउ बैंकबाट बीउको कारोबार पनि गर्ने गरिन्छ । आफूसँग भएका स्थानीय वा उन्नत जातका बीउ सामुदायिक बीउ बैंकलाई उपलब्ध गराउने र आफूलाई चाहिएको बीउ त्यहाँबाट नियमपूर्वक किनेर वा पैचोमा अथवा ऋणका रूपमा लैजाने व्यवस्था पनि गरिएको हुन्छ ।

नक्सा नं. १: नेपालमा स्थानीय जातका वालीनालिहरूको संरक्षणका लागि सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना गरिएका जिल्लाहरू

- ली-बर्डको पहलमा सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना भएका जिल्लाहरू
- अन्य सह-संस्थाहरूको पहलमा सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना भएका जिल्लाहरू

२. सामुदायिक बीउ बैंकको प्रारम्भ र विस्तार

विश्वमा सामुदायिक बीउ बैंकको प्रारम्भ कहाँ, कहिले र कसरी भएको हो भन्ने जानकारी पाउन कठिन छ । विभिन्न प्रकाशनहरूको अध्ययन गर्दा फिलिपिन्स, भारत, बङ्गलादेश, इथियोपिया आदि देशका कृषकहरूले विभिन्न सहयोगी निकायहरूसँग मिलेर सन् १९९० को दशकमा सामुदायिक बीउ बैंकको स्थापना गरी सञ्चालन गरेको देखिन्छ । नेपालमा यस अवधारणाको शुरुवात सन् १९९५ मा परस्पर सेवा नेपाल-क्यानडाको सहयोगमा ललितपुर जिल्लाको दलचोकी गा.वि.स.मा भएको थियो (वार्षिक प्रतिवेदन १९९८, परस्पर सेवा नेपाल-क्यानडा) । त्यसपछि सन् २००३ मा ली-वर्ड, नार्क र बायोभिर्सिटी इन्टरनेशनलको संयुक्त पहलमा सञ्चालित यथास्थानीय कृषि जैविक विविधता कार्यक्रममार्फत बारा जिल्लाको कचोर्वा गा.वि.स.मा स्थानीय बालीहरूको संरक्षणमा आधारित सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना गरिएपछि ली-वर्डका विभिन्न परियोजनाहरूमार्फत यसको विस्तार भइरहेको छ । हालसम्म बाराको कचोर्वा, बर्दियाको बेलवा, कैलालीको गदरिया, मसुरिया र पथरैया, कञ्चनपुरको शङ्करपुर र बेलडाँडी, दाङको रामपुर, नवलपरासीको अग्यौली, भापाको शिवगञ्ज, डोटीको घण्टेश्वर, सङ्खुवासभाको तामाफोक र धादिङको जोगीमारा गा.वि.स.मा संरक्षणमा आधारित सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना गरिएका छन् । जुम्ला, सिन्धुली र पर्वत जिल्लाहरूमा पनि स्थानीय गैरसरकारी संस्थाहरूको सहयोगमा सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना र सञ्चालन भइरहेका छन् ।

वि.सं. २०६७ देखि कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयले पनि गुणस्तरीय बीउको पहुँच कम पुगेका तराई, मध्यपहाड र हिमाली क्षेत्रका १५ जिल्लाहरू छनोट गरी ओखलढुङ्गा, सिन्धुपाल्चोक र इँडेलधुराबाट सामुदायिक बीउ बैंक कार्यक्रम प्रारम्भ गरेको छ । सरकारले सञ्चालन गर्न लागेको सामुदायिक बीउ बैंकमा उन्नत जातको बीउ उत्पादन, प्रशोधन, भण्डारण तथा विक्रीवितरणलाई बढि प्राथमिकता दिइएको छ (नेपाल सरकार, सामुदायिक बीउ बैंक कार्यक्रम कार्यान्वयन निर्देशिका २०६५) ।

3. सामुदायिक बीउ बैंकका उद्देश्यहरू

सामुदायिक बीउ बैंकको उद्देश्य यसको प्रकृति र लक्ष्यअनुसार फरक-फरक हुनसक्छ । स्थानीय बालीहरूको संरक्षणमा आधारित सामुदायिक बीउ बैंकको मुख्य उद्देश्य स्थानीय जातका बालीनालीहरूको दिगो संरक्षण तथा उपयोग गर्नु हो भने उन्नत जातको बीउको कारोबार गर्ने सामुदायिक बीउ बैंकको उद्देश्य गुणस्तरीय बीउको सुलभ आपूर्तिद्वारा उत्पादन बढाई खाद्यसुरक्षामा टेवा पुऱ्याउनु हो । तसर्थ सामान्यतया सामुदायिक बीउ बैंकका उद्देश्य निम्नानुसार छन् :

- शुद्ध बीउ-उत्पादन तथा बिक्रीवितरण गरी उब्जनी बढाउने र कृषकहरूको खाद्यसुरक्षा तथा जीविकोपार्जन सुधार्नमा टेवा पुऱ्याउने;
- स्थानीय स्तरमा कृषकहरूलाई आवश्यक पर्ने स्थानीय तथा उन्नत जातका बीउहरू उत्पादन गरी सुलभ रूपमा उपलब्ध गराउने अर्थात् कृषकहरूको चाहनाअनुसारका बीउ उपलब्ध गराउने;
- कृषि विकाससम्बन्धी विभिन्न गतिविधिहरू र सुकखा खडेरी वा बाढीपहिरो जस्ता प्राकृतिक प्रकोपहरूका कारणले लोप हुने अवस्थामा पुगेका स्थानीय जातका बालीहरूको अस्तित्व मेटिनबाट जोगाउने वा संरक्षण गर्ने;
- स्थानीय जातका बालीहरूसँग सम्बन्धित परम्परागत ज्ञानको अभिलेखीकरण गर्ने र कृषकहरूलाई बीउसम्बन्धी आवश्यक सूचना तथा जानकारीहरू उपलब्ध गराउने;
- स्थानीय आनुवांशिक स्रोतहरूको दिगो संरक्षण र विकास गर्दै तिनीहरूको व्यापारिक प्रयोगका लागि पहुँच पुऱ्याउने र सोसम्बन्धी क्रियाकलापहरूमा कृषकको अधिकार सुरक्षित गर्ने;
- कृषि जैविक विविधताको दिगो यथास्थानीय संरक्षण तथा गुणस्तरीय बीउ-उत्पादन, प्रशोधन र बिक्रीवितरणका लागि समुदाय र सदस्यहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने;
- सामुदायिक बीउ बैंकमा सङ्कलन तथा संरक्षण गरिएका स्थानीय बालीनालीहरूको गुणस्तर सुधार एवं प्रवर्द्धनका लागि सरकारी तथा गैरसरकारी सङ्घसंस्थाहरूसँग सहकार्य गर्ने;
- सामुदायिक बीउ बैंकमा सङ्कलन तथा संरक्षण गरिएका स्थानीय बालीनालीहरूको परस्थानीय संरक्षणका लागि राष्ट्रिय जीन बैंकसँग सहकार्य गर्ने ।

४. सामुदायिक बीउ बैंकको महत्त्व

हाम्रा पूर्वजले सुक्खा-खडेरी तथा बाढी सहने, खान स्वादिलो, मीठो र मसिनो हुने, खेतबारी एवं भण्डारणमा रोग तथा कीरा कम लाग्ने, विभिन्न धार्मिक कार्य, रीतिरिवाज तथा संस्कारहरूमा नभई नहुने आदि विभिन्न गुण, विशेषता र महत्त्व भएका स्थानीय बालीनालीहरूको संरक्षण, संवर्द्धन एवं विकास गर्दै आएका हुन् । हाम्रो देशमा हाल उपलब्ध स्थानीय बाली तथा प्रजातिहरू वा कृषिजन्य आनुवंशिक स्रोतहरूको यथास्थानीय संरक्षण मूलतः कृषकहरूको व्यक्तिगत प्रयासबाट भइरहेको छ । कृषिप्रधान देशमा कृषि क्षेत्रको दिगो विकास, खाद्यसुरक्षा र गरीबी निवारणको आधारस्तम्भका रूपमा रहेको कृषि जैविक विविधताको संरक्षण एवं दिगो उपयोग गर्नु राष्ट्रको जिम्मेवारी भए तापनि यसतर्फ सरकारले ध्यान पुऱ्याउन सकेको छैन । उपयुक्त नीतिनियम तथा कानुनी संरचनाको अभाव, उपयुक्त योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयनको कमी र अन्य विभिन्न प्राकृतिक तथा मानव सृजित कारणहरूले गर्दा स्थानीय कृषिजन्य आनुवंशिक स्रोतहरू लोप भइरहेको तथ्य विभिन्न अध्ययन-अनुसन्धानले प्रस्ट पारिसकेका छन् ।

अर्कातिर भौगोलिक विकटता, स्रोतसाधनको अभाव, राजनीतिक अस्थिरता आदि कारणहरूले गर्दा अनुसन्धान केन्द्रहरूबाट विकास भएका उन्नत जातहरूका बीउमा कृषकहरूको पहुँच एकदमै न्यून छ । कृषकहरूको मागअनुसार उन्नत जातको बीउ-उत्पादन तथा वितरण हुन सकिरहेको छैन । सरकारी वा गैरसरकारी निकायहरूको सीमित प्रयासले यो काम सम्भव पनि देखिंदैन । तसर्थ स्थानीय कृषि जैविक विविधताको संरक्षण र कृषकहरूलाई आवश्यक पर्ने बीउको सुलभ आपूर्ति गरी उत्पादनवृद्धि र खाद्यसुरक्षामा टेवा पुऱ्याउन सामुदायिक प्रयास अपरिहार्य भएको परिप्रेक्ष्यमा सामुदायिक बीउ बैंक एउटा महत्त्वपूर्ण पद्धतिका रूपमा विकास भइरहेको छ । सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना र सञ्चालन गर्दा हुने फाइदाहरू निम्नानुसार छन् :

क) स्थानीय स्तरमा बीउको सुलभ उपलब्धता

सामुदायिक बीउ बैंक स्थानीय बीउ तथा त्यससंग सम्बन्धित जानकारी प्राप्त गर्ने सम्पर्क केन्द्र हो । हाम्रो देशमा स्थानीय जातका बीउ-उत्पादन तथा बिक्रीवितरण गर्ने अन्य कुनै पनि निकाय छैन । बीउ बिक्री गर्ने पसलहरूमा उन्नत तथा हाईब्रीड जातका बीउहरू मात्र उपलब्ध हुन्छन् । कृषि केन्द्रहरूमा पनि उन्नत जातका बीउ तथा प्रविधि विकासको काम गरिन्छ । कानुनी रूपमा पनि कुनै पनि बीउ दर्ता नगरी बिक्री गर्न बन्देज लगाइएको छ । कृषकहरूले पुस्तौंपुस्तादेखि खेती गर्दै आएका सयौं बालीहरू र यसका स्थानीय जातहरू कहीं पनि दर्ता गरिएका हुँदैनन् र कसैले त्यसको उत्पादन तथा बिक्रीवितरण गर्दैन । यसको अर्थ स्थानीय जातका बीउहरूको पाइने स्रोत कृषकहरूको खेतवारी तथा बगैँचा मात्र हो । तर अधिकांश कृषकहरूले पनि उत्पादन बढाउनका लागि आफ्नो घरको स्थानीय बीउ रोप्न छाडेर उन्नत तथा हाईब्रीड जातहरूको खेती गर्न थालेका छन् । यी कारणहरूले गर्दा कृषकहरूसँग भएका उपयोगी गुण तथा विशेषता भएका स्थानीय जातहरू पनि लोप भइरहेका छन् । कृषकहरू दिनदिनै बीउमा परनिर्भर भइरहेका छन् ।

सामुदायिक बीउ बैंक कृषकहरूद्वारा गाउँका अधिकांश कृषकहरूलाई पायक पर्ने ठाउँमा स्थापना गरिन्छ । यसको सञ्चालन र व्यवस्थापन स्थानीय कृषकहरूले नै गर्ने र परम्परागत चलनअनुसार बीउ उपलब्ध गराइने हुनाले आफ्नो घरमा बीउ भण्डार गरी राख्न नसक्ने साना कृषकहरूले पनि सजिलै बीउ पाउँदछन् । अर्को महत्वपूर्ण कुरा अधिकांश साना कृषकहरूका जग्गा या त आकाशे पानीमा भर पर्नुपर्ने वा बाढीले डुबाउने र कम उत्पादन दिने कमजोर खालका हुन्छन् । त्यस्ता जग्गाहरूमा उन्नत जात तथा प्रविधिहरूका तुलनामा स्थानीय बाली तथा प्रजातिहरू नै कम लागतमा तुलनात्मक रूपमा बढी उत्पादन दिने खालका हुन्छन् । यस्तो कमसल माटो वा कमजोर जग्गाका लागि उपलब्ध उन्नत जात तथा प्रविधिहरू पनि अत्यन्तै कम छन् । यस्ता कृषकहरूका लागि स्थानीय जातको खेती गर्नु नै उपयुक्त विकल्प हो र सामुदायिक बीउ बैंकले उनीहरूजस्ता कृषकहरूका लागि प्राथमिकता दिएर बीउ उपलब्ध गराउँदछ । कतिपय कृषकहरूका लागि आफूले पहिला खेती गरेका जातहरू कथा भइसकेका छन् । उनीहरूले त्यो बीउ जति खोजे पनि पाउन सक्ने अवस्था छैन । कतिपय कृषकहरू आफ्नो घरको स्थानीय बीउ

रोपन छाडेर उन्नत तथा हाईब्रीड जातहरूको खेतीमा लागेका तर त्यसबाट अरू नकारात्मक परिणामहरू भोग्नुपरेपछि पुनः स्थानीय बीउको खोजीमा लागेका हुन्छन् । यस्ता कृषकहरूका लागि सामुदायिक बीउ बैंक आफूले खोजेको बीउ सजिलै पाउने निकाय हो ।

अर्कोतिर बाली प्रजननकर्ताहरूले पनि सामुदायिक बीउ बैंकबाट राम्रा तथा उपयागी गुण भएका स्थानीय जातका बालीहरू माउ वा स्रोतको रूपमा प्रयोग गर्न सक्दछन् । बीउ बैंकमा नै स्थानीय जातका प्रशस्त बीउ तथा जानकारीहरू हुने भएकाले उनीहरूलाई बीउ-सङ्कलन गर्ने कुनै भन्भट हुँदैन ।

तराई तथा भित्री मधेस क्षेत्रमा खाद्यान्न बालीहरूको उन्नत बीउको माग एकदमै बढी छ । तरकारीका बीउहरू विदेशबाट आयात गरी निजी बीज भण्डारहरूले बिक्री गरिरहेको भए तापनि खाद्यान्न बालीहरूको बीउको मागको तुलनामा आपूर्ति अत्यन्तै कम छ । यस अवस्थामा सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना तथा सञ्चालन भएमा कृषकहरूले उनीहरूलाई आवश्यक पर्ने बीउ सहजै र तुलनात्मक रूपमा सस्तोमा पाउन सक्दछन् ।

कोष्ठिका नं. १: हामीले विदेश हेर्‍यौं, विदेशीले हाम्रो गाँउः महानारायण यादव, कचोर्वा-५, बारा

वि. सं. २०६५ मा म पश्चिम अफ्रिकाको माली भन्ने देश घुमेर आएँ । वास्तवमा मैले यस्तो अवसर पाँउछु भनेर कहिले पनि सोचेको थिईन । हामीले सामुदायिक बीउ बैंकको स्थापना गरी ८० किसिमका धानका स्थानीय जातहरू र अन्य बालीहरूका केही जातहरू संरक्षण गरिरहेका छौं । हामीले सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना नगरेको भए यीमध्येका धेरै जातहरू हाम्रो देशबाट लोप भइसकेका हुने थिए । हामीले स्थानीय जातहरूको संरक्षणमा पुऱ्याएको योगदानको कदर गर्दै बायोभर्सिटी इन्टरनेशनलले अफ्रिका घुम्ने अवसर दियो । हामीजस्तै त्यहाँका कृषकहरू पनि समूहमा आबद्ध भएर कृषि जैविक विविधता संरक्षणमा लागिपरेको पाएँ । सामुदायिक बीउ बैंककै कामले मेरा साथीहरू रूपनारायण यादव र राजकुमार यादवले पनि बङ्गलादेश जाने अवसर पाउनु भयो । हामीले ती देशहरूको भ्रमण गरेपछि स्थानीय जातहरूको संरक्षणको काम गर्न थप हौसला बढेको छ । अर्कोतिर हाम्रो सामुदायिक बीउ बैंक र संरक्षणका गतिविधिहरू हेर्न वर्षेनी धेरै विदेशी सङ्घसंस्थाका प्रतिनिधिहरू आउन थालेका छन् । स्थापना कालदेखि हालसम्म भारत, बङ्गलादेश, भुटान, श्रीलङ्का, नर्वे, ब्राजिल, इथियोपिया र इटाली स्थित विभिन्न सङ्घसंस्थाका प्रतिनिधिहरू तथा कृषकहरूले हाम्रो सामुदायिक बीउ बैंक लगायत संरक्षणका गतिविधिहरूको अवलोकन गरिसके काछन् । यसरी हामीले विदेश भ्रमणमा जाने सौभाग्य पाउनु र विदेशीहरू हाम्रो गाँउमा आउनु सबै सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना गरेर नै भएको हो ।

कोष्ठिका नं. २: आयातीत हाईब्रीड बीउ रोप्दा कृषकहरूको पुर्पुरामा हात

नेपालको मध्यतराईका अधिकांश जिल्लाहरूमा धान काटेपछि मकै रोप्ने चलन छ । यी क्षेत्रहरूमा मकैको कुनै पनि स्थानीय जात देख्न पाइँदैन । उनीहरूले रोप्ने मकै हाप्रो देशको अनुसन्धान केन्द्रबाट विकास भएका उन्नत जातहरू पनि होइनन् । उनीहरूले लगाउने अधिकांश मकैको बीउ भारतबाट गैरकानुनीरूपमा भित्रिने हाईब्रीड हुन् ।

यसअघि फाट्टफुट्ट रूपमा देखिने मकैमा दाना नलाग्ने समस्या वि. सं. २०६७ मा सारा तराईका जिल्लाहरूमा विकराल रूपमा देखियो । कृषकहरूले लगाएका मकैमा दाना लागेनन् घोगामात्रै देखा परे । पीडित कृषकहरू एकजुट भएर क्षतिपूर्तिका लागि आन्दोलन पनि गरे तर उनीहरूले राहतस्वरूप आश्वासनका पोकाहरूमात्र पाए । यस अवस्थामा कृषकहरूलाई बिग्रिएको बाली हेर्दै पुर्पुरामा हात राख्नु बाहेक कुनै विकल्प थिएन । आयातीत बीउहरूमा मात्र भरपर्दा हजारौं कृषकहरू र देशकै कृषि क्षेत्रले ठूलो नोक्सानी बेहोर्नु परेको यो नराम्रो उदाहरण हो ।

ख) कृषि जैविक विविधताको यथास्थानीय संरक्षण

कुनै पनि बोटविरूवा वा जीवजन्तुहरूको उत्पत्तिस्थान वा मौलिक वासस्थानमा निरन्तर हुर्कने, बढ्ने र जीवित रहिरहन पाउने वातावरणको सृजना र सुनिश्चितता गर्नु नै यथास्थानीय संरक्षण हो । अर्थात् कृषकहरूले परम्परागत चलनअनुसार खेती गर्दै आएका स्थानीय बाली तथा पशुपन्छीका प्रजातिहरूको निरन्तर खेतीपाती, पालनपोषण र प्रयोग गरिरहनु कृषि जैविक विविधताको यथास्थानीय संरक्षण हो ।

सामुदायिक बीउ बैंकपद्धतिमा कृषकहरूले वर्षौंदेखि खेती गरिरहेका तर लोप हुन लागेका विभिन्न बालीहरूका स्थानीय बीउहरू सङ्कलन तथा पुनरुत्पादन गरी आवश्यक परेका कृषकहरूलाई उपलब्ध गराइन्छ । यसका साथै सामुदायिक बीउ बैंकमा सङ्कलन तथा संरक्षण गरिएका बालीहरूलाई उपयुक्त जग्गामा बीउ बैंकका सदस्यहरूले प्रत्येक वर्ष विविधता प्रदर्शनी क्षेत्रमा रोप्दछन् । यसले गर्दा सामुदायिक बीउ बैंकमा सङ्कलन तथा संरक्षण गरिएका बालीनालीहरू स्थानीय ठाउँ, हावापानी, माटो

र वातावरणमा प्रत्येक वर्ष लगाइने, हुर्कने र बढ्ने भएकाले त्यस ठाउँको हावापानीमा परिवर्तन भए तापनि ती बाली वा पशुपन्छीहरूमा पनि परिवर्तित हावापानीमा पनि उत्पादन हुन सक्ने गुणहरू विकसित हुँदै जान्छन् । कुनै जातको बीउले खडेरी सहने, कुनैमा रोगकीरा कम लाग्ने, कम मल पानी वा स्याहारमा पनि फलन सक्ने हुनाको कारण पनि ती बाली र बीउहरूलाई उनीहरूको खेती गरिने ठाउँ वा वासस्थानअनुसार प्रत्येक वर्ष रोपिँदै गएकोले त्यस्ता गुणहरू विकास भएका हुन् । यसरी जहाँ सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना गरिन्छ, त्यहाँ कृषि जैविक विविधताको यथास्थानीय संरक्षण हुन्छ, यसबाट पुस्तौँपुस्तासम्म ती स्थानीय बालीहरूको उपयोग गरी फाइदा लिन सकिन्छ ।

कोष्ठिका नं ३: सामुदायिक बीउ बैंक कचोर्वामा कृषि जैविक विविधताको यथास्थानीय संरक्षण

वि.सं. २०६३ वैशाख ९ गते कचोर्वामा सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना गर्दा सदस्यहरूले धानका १९ वटा, घिरौलका ५ वटा, कोदोका २ वटा र रहरका २ वटा स्थानीय जातको बीउ-सङ्कलन गरी शुरू गरेका थिए । संस्थाका सदस्यहरूले बीउ-सङ्कलन र वितरणको कार्यलाई प्रत्येक वर्ष निरन्तरता दिइरहे । स्थापनाको दोस्रो वर्ष अर्थात् २०६१ मा थप १८ जात, ०६२ मा थप १७ जात

र ०६३ मा थप ९ जात र ०६७ सम्म आईपुग्दा उनीहरूले ८० किसिमका धानका स्थानीय जातका बीउहरू सङ्कलन गरेका छन् । उनीहरूले सङ्कलन गरेका बीउ प्रत्येक वर्ष विविधता प्रदर्शनी क्षेत्रमा लगाएर र कृषकहरूको आवश्यकताअनुसार डेढा चलनअनुसार बीउ दिएर कृषि जैविक विविधताको यथास्थानीय संरक्षणमा ठूलो टेवा पुर्‍याइरहेका छन् ।

ग) बीउ-उत्पादन तथा बजारीकरणमा समुदायको क्षमता अभिवृद्धि

सामुदायिक बीउ बैंकको स्थापना र व्यवस्थापनको प्रक्रिया संगसंगै बीउ-उत्पादन, भण्डारण, बजारीकरणका साथै स्थानीय कृषि जैविक विविधताको दिगो यथास्थानीय संरक्षणमा कृषकहरूको क्षमता स्वतः अभिवृद्धि हुन जान्छ । सामुदायिक बीउ बैंकको स्थापना र सञ्चालन स्थानीय कृषकहरूको अगुवाइ तथा सरकारी तथा संरक्षणमुखी गैरसरकारी निकायको न्यूनतम सहयोगमा हुने गर्दछ । सामुदायिक बीउ बैंकको स्थापना स्थानीय स्तरका कृषकहरूको संस्थागत संरचनाको विकास र क्षमता-अभिवृद्धिपश्चात् हुन्छ । बीउ-उत्पादन, प्रशोधन, बजारीकरण तथा स्थानीय बालीनालीहरू संरक्षणको कार्ययोजना निर्माण तथा कार्यान्वयन समुदायले नै सञ्चालन गर्दछन् । यस प्रक्रियाले सामुदायिक बीउ बैंकसम्बन्धी कार्यक्रमले समुदायलाई आवश्यक बीउ-उत्पादन तथा व्यवस्थापनमा उनीहरूको क्षमता-अभिवृद्धि भई बीउमा आत्मनिर्भरतर्फ उन्मुख गराउँदछ ।

कोष्ठिका नं. ४: सस्तोमा गुणस्तरीय बीउ सजिलै पाइन्छ: सहदेव यादव, कचोर्वा-१, बारा

म कुनै पनि समूहमा आबद्ध छैन, तर मैले सामुदायिक बीउ बैंकबाट धेरैपटक बीउ लगेको छु । यहाँ स्थानीय तथा उन्नत दुवै किसिमका धानको बीउ पाइन्छ । स्थानीय बीउ डेढामा पाइने हुँदा पैसा तिर्नुपर्दैन । एग्रोभेटमा प्रति के. जी. रू ४० देखि ४५ सम्म पर्ने हर्दिनाथ-१, सावित्रि, कचोर्वा-४

जस्ता धानका बीउ यहाँ ३२ रुपैयाँमा नै पाइन्छ । यहाँको बीउ गुणस्तरीय पनि छ । गाउँमै उत्पादन भएकाले यहाँको बीउमा सबैले विश्वास पनि गर्छन् । केहीगरी नराप्रो बीउ परेमा गुनासो गर्न पनि त सजिलो हुन्छ र क्षतिपूर्ति लिन पनि सकिन्छ ।

घ) स्थानीय तथा परम्परागत ज्ञानको अभिलेखीकरण

स्थानीय बालीहरूको संरक्षणमा आधारित सामुदायिक बीउ बैंकमा मूलतः स्थानीय जातका बालीनालीका बीउहरू सङ्कलन, संरक्षण र पुनरूत्पादन गरिन्छन् । बीउ सङ्कलन गर्नेक्रममा त्यस बीउसँग सम्बन्धित जानकारी तथा परम्परागत ज्ञान, सीप, प्रविधि र चलनचल्तीहरू के-के छन् र तिनीहरू कोसँग र कुन अवस्थामा छन् भन्ने कुराहरूको खोजी गरी सामुदायिक जैविक विविधता अभिलेख तथा बीउ दर्ता किताबमा अभिलेखीकरण गरिन्छ । यसरी सामुदायिक बीउ बैंकमा बीउको मात्र होइन, बीउसँग सम्बन्धित जानकारी तथा परम्परागत ज्ञानको पनि संरक्षण हुन्छ । यसबाट परम्परागत ज्ञान दोस्रो पुस्तामा हस्तान्तरण हुने र त्यसका आधारमा थप अनुसन्धान तथा विकासका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न सकिन्छ ।

सामुदायिक जैविक विविधताको अभिलेखीकरण, वेगनास, कास्की, फोटो : रमेश श्रेष्ठ/पोखरा

ड) आनुवंशिक स्रोतमा पहुँच तथा लाभको बाँडफाँड

नेपालमा आनुवंशिक स्रोतमा पहुँच तथा लाभको बाँडफाँड सम्बन्धी कानुनी संरचनाहरू निर्माणका क्रममा छन् । यस अवस्थामा कृषकहरूले परम्परागत रूपमा जोगाएर राखेका बीउहरूमा उनीहरूको अधिकारको प्रश्न पनि जोडतोडका साथ उठिरहेको छ । कृषकहरूले पुस्तौँदेखि संरक्षण गर्दै आएका आनुवंशिक स्रोतहरूको व्यावसायिक उपयोग गर्न चाहने व्यक्ति, संस्था वा अनुसन्धानकर्ताहरूलाई उक्त स्रोतमा पहुँच दिन र त्यसको व्यावसायिक उपयोग भएको अवस्थामा त्यसबाट आर्जित लाभको भागीदार आनुवंशिक स्रोतको संरक्षणकर्ताहरूलाई दिलाउन पनि सामुदायिक बीउ बैंक उपयोगी देखिन्छ । कुनै पनि आनुवंशिक स्रोतमा पहुँच दिनुपूर्व लाभको बाँडफाँडसम्बन्धी विभिन्न प्रक्रियाहरू पूरा गर्नुपर्दछ । तीमध्ये पूर्वसुसूचित सहमति एउटा महत्त्वपूर्ण प्रक्रिया हो । अर्थात् कुनै अनुसन्धानकर्ता वा संस्थालाई आनुवंशिक स्रोतमा पहुँच दिनुपूर्व आनुवंशिक स्रोत लिन चाहने अनुसन्धानकर्ता वा संस्थाले त्यो आनुवंशिक स्रोत किन लिन चाहेको हो, त्यसमा के कस्ता अनुसन्धान र विकासका कामहरू गरिन्छन्, त्यसको व्यावसायिक प्रयोगबाट समुदाय वा संरक्षणकर्ताले के-कति र कसरी फाइदा पाउने आदि बारेमा दुवै पक्षका बीचमा छलफल र सहमति हुनुपर्दछ । यस प्रक्रियामा समुदायको प्रतिनिधित्व गर्ने र स्रोतका धनीका रूपमा आफ्नो अधिकारका लागि अगुवाइ गर्ने किसिमको कृषकहरूको समूह वा सङ्गठन हालसम्म विकास भएको छैन । यस अवस्थामा सामुदायिक बीउ बैंकहरूले कुनै पनि स्थानविशेषमा पाइने आनुवंशिक स्रोतमा अरूलाई पहुँच दिने, वार्ताप्रक्रियामा सहभागी हुने, प्राप्त लाभंश न्यायोचित तरिकाले प्रयोग गर्ने स्थानीय स्तरको उपयुक्त संस्थाका रूपमा काम गर्न सक्छन् ।

छ) जलवायु परिवर्तनले कृषिमा पार्ने नकारात्मक प्रभाव कम गर्न

जलवायु परिवर्तन कृषि क्षेत्रका लागि ठूलो चुनौतीका रूपमा देखा परेको छ । पानी पर्ने समयमा हेरफेर, सुक्खा खडेरी, बाढी, पहिरो आदिले लगाएका बालीनालीहरूको विनाश, माटोको उर्वरा शक्तिमा कमी, नयाँ रोगकीराहरूको आगमन र स्थानीय जातहरूको लोप हुनेक्रम बढेको छ । यी कुराहरूले कृषि-उत्पादनमा कमी आइरहेको छ । यस्तो अवस्थामा सामुदायिक बीउ बैंकले स्थानीय जातहरू लोप हुनबाट जोगाउनाका साथै कृषकहरूलाई विभिन्न किसिमका बीउ सुलभ रूपमा उपलब्ध गराउँदछ । त्यसै गरी सामुदायिक बीउ बैंकमा संरक्षण गरिएका जातहरूमध्ये रोगकीरा सहने, सुक्खा खडेरी तथा बाढी पानी सहन सक्ने गुणहरू भएका स्थानीय जातहरू छनोट गरी ती जातहरूलाई प्रयोग गरेर जलवायु परिवर्तनसँग जुध्न सक्ने नयाँ जातहरूको विकास गर्न सकिन्छ । तसर्थ सामुदायिक बीउ बैंक जलवायु परिवर्तनबाट कृषि क्षेत्रमा पार्ने नकारात्मक प्रभावलाई कम गर्ने एक उपाय पनि हो ।

सामुदायिक बीउ बैंक, कर्चोवा, बारा फोटो : पिताम्बर श्रेष्ठ/ली-बर्ड

५. सामुदायिक बीउ बैंकका प्रकार

विश्वका विभिन्न देशहरूमा विभिन्न प्रकारका सामुदायिक बीउ बैंकहरू स्थापना भई सञ्चालन भइरहेका छन् । व्यवस्थापनप्रक्रियाका आधारमा लेभिस र मुल्भानी (१९९७) ले पाँच प्रकारका सामुदायिक बीउ बैंकको उल्लेख गरेका छन् तापनि कारोबार गर्ने बीउका आधारमा सामुदायिक बीउ बैंकलाई तीन भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ :

१) स्थानीय जातहरूको संरक्षणमा आधारित सामुदायिक बीउ बैंक

स्थानीय जातका बालीनालीहरू लोप भइरहेको परिप्रेक्ष्यमा तिनीहरूको संरक्षणका लागि सामुदायिक बीउ बैंकको स्थापना निकै प्रचलित पद्धति हो । भारत, बङ्गलादेश, फिलिपिन्स, इथियोपिया आदि देशहरूमा स्थानीय बालीहरूको संरक्षणका लागि यो पद्धति अपनाइएको छ । यसमा सामूहिक रूपमा स्थानीय बीउहरूको खोजीनिती, सङ्कलन, सुरक्षित भण्डारण, पुनरुत्पादन र आवश्यकता पर्ने कृषकहरूलाई उपलब्ध गराउने काम गरिन्छ ।

२) स्थानीय तथा उन्नत जातहरूको बीउ संरक्षण तथा उत्पादन गर्ने सामुदायिक बीउ बैंक

कृषकहरूका खेतवारी विभिन्न किसिमका हुन्छन् र त्यसैअनुसार विभिन्न किसिमका बीउहरूको आवश्यकता पर्दछ । आजभोलि कृषकहरूलाई आवश्यक पर्ने स्थानीय तथा उन्नत दुवै किसिमका बीउ-उत्पादन तथा विक्रीवितरण गर्ने उद्देश्यले सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना गर्ने कार्यहरू भइरहेका छन् । ली-वर्डको प्रयासमा स्थापना गरिएका अधिकांश सामुदायिक बीउ बैंकहरू यस्तै प्रकृतिका छन् । यस किसिमको कामले कृषक तथा सामुदायिक बीउ बैंक दुवैलाई फाइदा पुग्दछ । कृषकहरूले आफ्नो गाउँठाउँमा नै सुलभ र तुलनात्मक रूपमा कम मूल्यमा नै गुणस्तरीय बीउ पाउँदछन् भने सामुदायिक बीउ बैंकले उन्नत जातको बीउ विक्रीबाट संस्था सञ्चालनका लागि आर्थिक स्रोत जुटाउन

सकदछ । खाद्यान्न मात्र उत्पादन गरिरहेका कृषकहरूलाई बीउ-उत्पादन गर्दा उनीहरूले पनि प्रशस्त फाइदा पाउँदछन् ।

३) उन्नत जातहरूको बीउ-उत्पादन तथा बिक्रीवितरण गर्ने सामुदायिक बीउ बैंक

उत्पादनवृद्धिका लागि उन्नत बीउहरूको प्रयोग एकदमै बढिरहेको छ । तर मागअनुसार कृषकहरूले सुलभ रूपमा उन्नत जातका बीउहरू पाउन सकिरहेका छैनन् । नेपालमा केही वर्षदेखि समुदाय स्तरमा नै उन्नत जातहरूको बीउ-उत्पादन तथा बिक्रीवितरण गर्ने कृषक समूहहरूको सङ्ख्या विस्तारै बढ्दै गइरहेको छ । यसमा जिल्ला कृषि विकास कार्यालयको जिल्लास्तरीय बीउ आत्मनिर्भर कार्यक्रम र गैरसरकारी संस्थाहरू विशेषगरी ली-बर्ड र फरवार्डको भूमिका तथा योगदान निकै महत्त्वपूर्ण छ । विभिन्न स्थानमा संस्थाअनुसार बीउ-उत्पादन समूहहरूको नाम फरक-फरक भए तापनि यो पनि एक किसिमको सामुदायिक बीउ बैंक नै हो । कतिपय यस्ता समूहहरूले ठूलो परिमाणमा बीउ-उत्पादन गरी आफ्नो समुदाय र आसपासका क्षेत्रमा मात्र नभई देशका विभिन्न भागहरूमा पनि बिक्रीवितरण गरिरहेका छन् ।

सामुदायस्तरमा उत्पादन गरिएको राजमाको बीउको फ्लट निरिक्षण, फोटो : ली-बर्ड फोटो बैंक

६. सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना तथा व्यवस्थापन प्रक्रिया

नेपालका लागि सामुदायिक बीउ बैंक नौलो अवधारणा हो । यसको नामले नै यो समुदायका सदस्यहरू मिलेर स्थापना र व्यवस्थापनमा गर्ने कुरा जनाउँछ । यो कृषकहरूलाई आवश्यकताअनुसारका बीउ सुलभ रूपमा गाउँघरमा नै उपलब्ध गराउने एउटा सरल पद्धति हो । स्थानीय माग र आवश्यकतामा आधारित यस पद्धतिमा बीउ व्यवस्थापनका लागि स्थानीय तौरतरिकाहरूको अवलम्बन गरिन्छ । सामुदायिक बीउ बैंकमा कृषकहरूले परापूर्वकालदेखि आफ्ना घरमा बीउहरू भण्डारण गरी राखेअनुसारकै तरिका अपनाई बीउ भण्डार गरेर राखिन्छ । बीउ विक्रीवितरण गर्दा पनि सकेसम्म परम्परागत चलनचल्तीअनुसार गरिन्छ । यसो गर्दा कमखर्चमा नै बीउ बैंक सञ्चालन गर्न सकिन्छ । फरक भनेको घरघरमा गरिने बीउको कारोबार सबैलाई पायक पर्ने साभा स्थानमा सामूहिक रूपमा गर्नु हो । यसको अर्थ घरमा बीउ नराख्ने भन्ने होइन । घरमा बीउ राख्न नसक्ने साना कृषकहरू, घरमा राखेको बीउ खराब भएमा, खेतबारीमा छरिसकेको बीउ नउम्रिएमा, घरमा राखेको बीउभन्दा सामुदायिक बीउ बैंकमा भएको बीउ गुणस्तरीय भएमा, बीउको लट बदल्ने बेलामा र आफूसँग नभएको तर आफ्नो खेतबारी सुहाउँदो बीउ उपलब्ध भएमा सामुदायिक बीउ बैंकबाट बीउ ल्याउन सकिन्छ । सफल सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना र व्यवस्थापनका लागि निम्न कार्यहरू गर्नुपर्दछ :

१) सामुदायिक सचेतता

दिगो रूपमा सामुदायिक बीउ बैंक सञ्चालनका लागि कृषकहरूमा यसको महत्त्व र आवश्यकता महसुस हुनु र सामूहिक प्रयास अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण हुन्छ । नेपालका कतिपय स्थानहरूमा गरिएका राम्रा विकासनिर्माणका कामहरू पनि थालनी वा सम्पन्न भएको केही महिनामै लथालिङ्ग भएका देखिन्छन् । त्यसो हुनामा स्थानीय मानिसहरूको चासो र सहभागिता कम हुनु एउटा मुख्य कारण हो । सामुदायिक बीउ बैंकको स्थापना स्थानीय कृषकहरूको आवश्यकतामा आधारित हुनुपर्दछ र उनीहरूकै अगुवाइमा स्थापना र सञ्चालन गर्नुपर्दछ ।

विभिन्न मानवीय गतिविधि तथा प्राकृतिक कारणहरूले भइरहेको स्थानीय बाली तथा प्रजातिहरूको विनाश रोक्न त्यति सजिलो अवश्य छैन । खान

मिठो र स्वादिलो हुने, रोगकीरा कम लाग्ने, सुकखा खडेरी वा बाढी सहने गुण भएका स्थानीय जातहरू पनि उत्पादन कम हुने कारणले गर्दा कृषकहरूले ती जातहरूलाई मासेर बढी उत्पादन दिने उन्नत र हाईब्रीड बीउ रोप्दछन् । यस्ता गाउँहरूमा जवसम्म कृषकहरू स्थानीय बीउको महत्त्व र संरक्षणको आशयकता महसुस गर्दैनन् वा तिनीहरूलाई महसुस गराउन सकिँदैन, त्यस्ता गाउँमा सामुदायिक बीउ बैंकको स्थापना र सफलता असम्भव हुन्छ । त्यसकारण सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना गर्नुभन्दा पहिला त्यस गाउँमा स्थानीय बाली तथा प्रजातिहरू के-के छन् ? तिनीहरूका राम्रा गुण, विशेषता र महत्त्व के-के छन् ? गाउँमा ती बाली तथा प्रजातिहरूको खेती थोरै कृषकले सानो क्षेत्रफलमा

कोष्ठिका नं. ५: घरभित्र लुक्ने महिला मञ्चमा आएर नाचे: मुन्नी देवी जयसवाल, कचोर्वा-३, बारा

हामी सबैलाई थाहै छ, तराई क्षेत्रको ग्रामीण समाज धेरै पिछडिएको छ । त्यसमा पनि महिलाहरूको अवस्थाको त कुरै नगरौं । घरमा कोही नौलो मान्छे आयो भने महिलाहरू घरबाहिर निस्कँदैनन् । तर बारा जिल्लाको कचोर्वामा महिलाहरूको स्थिति फेरिएको छ । यथास्थानीय कृषि जैविक विविधता संरक्षण परियोजनामार्फत हामी केही महिलाहरू कास्की जिल्लाको बेगनासमा भ्रमणमा गयौं जसले हामीमा समूह गठन गर्ने, मासिक बैठक बस्ने, बचत सङ्कलन गरी घरायसी गर्जोटार्ने र आयमूलक काममा परिचालन गर्ने साहस बढायो । शुर्मा वडा नं. ३ र ५ मा मात्र महिला समूह गठन गरिएको थियो । त्यसको केही वर्षमा वडा नं. ४ मा र त्यसपछि क्रमशः कचोर्वा गा.वि.स.का सबै वडामा महिला समूह गठन भएका छन् । महिलाहरू मासिक बैठकमा आउँछन्, छलफल गर्छन् र आफ्नो घरायसी

आवश्यकताअनुसार ऋणको रूपमा बचत रकम लिएर जान्छन् । महिला समूहहरूको बचत मात्रै पाँच लाख भन्दा बढी भइसकेको छ । बचत सङ्कलन, परिचालन, मासिक बैठकमा सहभागिता तथा छलफल आदिले उनीहरूमा आत्म विश्वास बढेको छ । कति सम्म भने वि. सं. २०६३ मा कृषि विकास तथा संरक्षण समाजले आयोजना गरेको कृषि जैविक विविधता प्रदर्शनीमा वडा नं. ३, ४ र ५ का महिला समूहहरूले स्थानीय जातहरूको महत्त्व दर्शाउने गीत र नृत्यसमेत प्रस्तुत गरे । यस भन्दा अघि कचोर्वा गा.वि.स.का महिलाहरूले यस किसिमको प्रस्तुति कहिल्यै पनि गरेका थिएनन् । ली-बर्डले कृषि विकास तथा संरक्षण समाजको स्थापना, सामुदायिक बीउ बैंकको सञ्चालन र महिला समूह गठन र सशक्तीकरणमा जोडदिएकाले नै घरभित्र गुमिएर बस्ने महिलाहरूमा बाहिर आउने साहस बढेको हो ।

गरेका छन् वा धेरै कृषकले खेती गरेका छन् ? भन्ने कुराहरूप्रति सचेत हुनुपर्दछ र त्यस्ता स्थानीय बाली तथा प्रजातिहरूको महत्त्व र संरक्षणको आवश्यकता महसुस हुनुपर्दछ । यसका लागि सामुदायिक जैविक विविधता अभिलेखीकरण, जैविक विविधता मेला प्रदर्शनी, ग्रामीण कार्यशाला गोष्ठी, कृषि जैविक विविधता संरक्षण क्षेत्रको सामूहिक छलफल, सामूहिक भ्रमण आदि कार्यक्रमहरूको आयोजना गर्नुपर्दछ ।

त्यसै गरी उन्नत जातको बीउ-उत्पादन तथा बिक्रीवितरणका लागि पनि त्यो गाउँ तथा आसपासका कृषकहरू उन्नत जातप्रति कतिको आकर्षित छन् ? उन्नत बीउ किनेर प्रयोग गर्ने चलन कस्तो छ ? बीउ-उत्पादन कार्यक्रममा सहभागी हुने चाहना कस्तो छ ? स्रोत बीउ सजिलै उपलब्ध हुन्छ कि हुँदैन ? जिल्ला कृषि विकास कार्यालय, बीउ परीक्षण प्रयोगशालासँग समन्वय गर्न सकिन्छ कि सकिँदैन ? अन्य सहयोगी संस्थाहरूको उपस्थिति कस्तो छ ? यी विविध कुराहरूमा कृषकहरूमा चासो र चाहना भएमात्र व्यवस्थित रूपमा सामुदायिक बीउ बैंकको स्थापना र सञ्चालन गर्न सकिन्छ ।

२) सामुदायिक संस्थाको स्थापना र सशक्तीकरण

सामुदायिक संस्थाको स्थापना र क्षमताअभिवृद्धि सामुदायिक बीउ बैंक स्थापनाको महत्त्वपूर्ण क्रियाकलाप हो । सशक्त सामुदायिक संस्थाबिना सामुदायिक बीउ बैंक सञ्चालन गर्न कठिन मात्र नभई असम्भव नै हुन्छ । स्थानीय बालीहरूको संरक्षणमा आधारित सामुदायिक बीउ बैंक स्थापनाका लागि कृषि जैविक विविधता संरक्षणको आवश्यकता महसुस गरेका सचेत कृषकहरूलाई वडा तथा गाउँ विकास समिति स्तरीय समितिमा आवद्ध गराउनुपर्दछ । यस्ता समितिहरूको वैधानिकताका लागि जिल्ला कृषि विकास कार्यालयमा समूहका रूपमा वा सहकारीका रूपमा जिल्ला सहकारी कार्यालयमा वा स्थानीय गैरसरकारी संस्थाका रूपमा जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा दर्ता गर्न सकिन्छ ।

संस्थाको स्थापना गरिसकेपछि सदस्यहरूलाई संस्था सञ्चालन तथा व्यवस्थापन, सामाजिक परिचालन, समितिको लेखा व्यवस्थापनसम्बन्धी

तालिमहरू पनि दिनु अत्यावश्यक हुन्छ । त्यसै गरी सामुदायिक बीउ बैंक व्यवस्थापन, बीउ-सङ्कलन, भण्डारण, भण्डारण गरिएका बीउको नियमित रेखदेख बीउको उमारशक्ति परीक्षण, सामुदायिक जैविक विविधता अभिले खीकरण र बीउ-उत्पादन गर्न सक्षम बनाउनका लागि आवश्यक व्यवहारिक ज्ञान दिनु त्यतिकै महत्त्वपूर्ण हुन्छ । सदस्यहरू सचेत र सक्षम भएमा मात्र संस्था पनि सशक्त र बलियो हुने भएकाले सामुदायिक बीउ बैंकबाट बीउ लिने प्रत्येक सदस्यलाई बीउ वितरण गर्ने समयमा र बाली काट्नुअघि बीउको शुद्धता कायम गर्न र सामुदायिक बीउ बैंकमा शुद्ध बीउ फर्काउन सचेत गराउनुपर्दछ ।

कोष्ठिका नं. ६: ली-बर्डले संस्थागत विकास र सशक्तीकरणमा विशेष जोड दियो: रूपनारायण यादव, कचोर्वा-१, बारा

वि.सं. २०५४ मा यथास्थानीय कृषि जैविक विविधता कार्यक्रम प्रारम्भ गर्दा कचोर्वा गा.वि.स.को वडा नं. १ देखि ६ मा २२ वटा समूह गठन गरिएको थियो । तर समूह परिचालनसम्बन्धी प्रभावकारी कार्यक्रमहरू नहुँदा ती सबै समूहहरू निश्क्रिय भए । वि.सं. २०६० मा आएर समूह निश्क्रिय हुनाका कारणहरू अध्ययन गरियो र ६ वटै वडाका सक्रिय सदस्यहरू छनोट गरेर कृषि विकास तथा संरक्षण समाज नामक संस्था गठन गरी जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा दर्ता गरियो । त्यसपछि यस संस्थाको संस्थागत विकास, क्षमता अभिवृद्धि र सशक्तीकरणमा ली-बर्डले विशेष जोड दियो । स्थानीय जातहरूको संरक्षणका अलावा संस्थामा सामूहिक भावनाको विकास, आन्तरिक द्वन्द्व व्यवस्थापन, कागजपत्र व्यवस्थापन, बैठक सञ्चालन, लेखा व्यवस्थापन तथा कोष परिचालन,

बचत परिचालन, वार्षिक योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन, वार्षिक साधारण सभा आयोजना, प्राविधिक तथा आर्थिक प्रतिवेदन तयारी तथा प्रस्तुति, बीउ-उत्पादन तथा बजारीकरण आदिका लागि सदस्यहरूको क्षमता वृद्धि गरी हामीलाई सक्षम बनायो । यसको फलस्वरूप अहिले हामी कृषकहरूले स्थापना गरेको संस्था '...' सबैको चासो र चर्चाको केन्द्र बनेको छ । हालसम्म ९ वटै वडामा महिला समूह गठन भएको छ जसमा ३३० जना आबद्ध भएका छन् । समूहको बचत परिचालनका लागि बचत तथा ऋण सहकारी संस्था गठन गरिएको छ । पहिला समूहको सदस्य बनाउन मानिसहरूलाई करकाप गर्नु पथ्र्यो तर आज हाम्रो टोलमा पनि समूह गठन गरिदिनुप-न्यो वा मलाई पनि समूहमा राख्नुप-न्यो भन्नेहरूको सङ्ख्या दिनप्रतिदिन बढ्दो छ ।

उन्नत जातको बीउ-उत्पादन गर्नका लागि स्रोत बीउको व्यवस्था, गुणस्तरीय बीउ-उत्पादन प्रविधि, भण्डारण, प्रशोधन, उमारशक्ति परीक्षण, यथार्थ सङ्केतपत्र अङ्कित बीउ प्रमारिकरण पद्धति, बजार व्यवस्थापन आदि विषयमा सक्षम भएमात्र सामुदायिक बीउ बैंक सफल रूपमा सञ्चालन गर्न सकिन्छ ।

३) आवश्यक भौतिक पूर्वाधारहरूको व्यवस्था

सङ्कलन तथा उत्पादन गरिएका बीउहरूको सुरक्षित भण्डारण, प्रशोधन तथा सदस्यहरूको नियमित बैठकका लागि सामुदायिक भवन अपरिहार्य हुन्छ । त्यसै गरी बीउ भण्डारण सामग्रीहरू, बीउ सुकाउनका लागि पक्की खलो, त्रिपाल, ढक-तराजु, बोरा, थैला, बोरा सिउने मेसिन आदि थुप्रै किसिमका भौतिक सामग्रीहरूको आवश्यकता पर्दछ । भवन तथा अन्य सामग्रीहरूको आकारप्रकार तथा सङ्ख्या सामुदायिक बीउ बैंकको लक्ष्यअनुसार फरक-फरक हुन सक्छ । स्थानीय जातहरूको संरक्षणमा आधारित बीउ बैंकका लागि ठूलो भवन तथा सामग्रीहरूको आवश्यकता पर्दैन । भवन निर्माण तथा सामग्रीहरू समुदायका सदस्यहरूको श्रमदान तथा स्थानीय स्रोतमा आधारित भएर बाहिरको थोरै सहयोगमा निर्माण र मर्मतसम्भार गर्न सकिने किसिमको हुनुपर्दछ । समुदाय तथा सदस्यहरूको योगदानले ती भौतिक पूर्वाधारहरूप्रति सबैको माया र चासो रहन्छ र निर्माणकार्य पनि कम खर्चिलो हुन्छ । भवनको निर्माण गर्दा बीउ भण्डारण कोठा दोहोरो हावा खेल्ने, चरा, मुसा पस्न नसक्ने र पानी नचुहिने किसिमले बनाउनुपर्दछ ।

४) स्रोत बीउ तथा जानकारी सङ्कलन तथा अभिलेखीकरण

स्थानीय जातहरूको संरक्षणमा आधारित सामुदायिक बीउ बैंकमा विभिन्न माध्यमबाट बीउ-सङ्कलन गर्न सकिन्छ । हालसम्मको अनुभवमा बीउ-सङ्कलनका लागि सामुदायिक जैविक विविधता अभिलेखमा उल्लेख गरिएको जानकारीका आधारमा स्रोत कृषक पत्ता लगाएर र कृषि जैविक विविधता मेला प्रदर्शनीको आयोजना गरी बीउ-सङ्कलन गर्ने तरिका निकै प्रभावकारी

देखिएको छ । त्यसै गरी गाउँभन्दा बाहिर र टाढाबाट बीउ-सङ्कलन गर्नुपर्ने भएमा जुन बालीको बीउ-सङ्कलन गर्ने हो त्यो बाली पाक्ने समयमा २-३ जना सदस्यहरूको टोली बनाएर उक्त बीउ पाइने सम्भावित गाउँहरूको भ्रमण गर्नु उपयुक्त हुन्छ । यसबाहेक सदस्य कृषकहरूको आफ्नो अनुभव र जानकारीका आधारमा र सदस्यहरूका नातेदारमार्फत पनि बीउ-सङ्कलन गर्न सक्दछन् । यसरी विभिन्न माध्यमहरूबाट बीउ-सङ्कलन गर्दा बिरलै पाइने, लोप हुन लागेका र केही घरधुरीले मात्र सानो क्षेत्रफलमा मात्र रोप्ने गरेका बाली वा प्रजातिलाई विशेष ध्यान दिनुपर्दछ । यसरी बीउ-सङ्कलन गर्दा उक्त बाली वा प्रजातिसँग सम्बन्धित अनुसूची १ मा उल्लिखित जानकारीहरू जस्तै : खेती गर्ने कृषकको नाम, ठेगाना, खेती गर्ने समय, तरिका तथा उपयोगविधि र त्यससँग सम्बन्धित अन्य परम्परागत ज्ञान र सूचनाहरूको जानकारी सङ्कलन फाराममा अभिलेखीकरण गर्न बिसनुहुँदैन । यसरी सङ्कलन गरिएका बीउ तथा बीउसँग सम्बन्धित जानकारीहरू सामुदायिक बीउ बैंकमा रातो किताब खडा गरी अनुसूची-२ अनुसार बीउ दर्ता र जानकारी अभिलेखीकरण गर्नुपर्दछ ।

कोष्ठिका नं. ७: बारा जिल्लाको कचोर्वा गाउँमा सञ्चालित सामुदायिक बीउ बैंकको बीउ वितरणसम्बन्धी नियम

बारा जिल्लाको कचोर्वा स्थित सामुदायिक बीउ बैंकले वडास्तरीय समूहमा आबद्ध सदस्यहरूलाई पाँच के.जी. सम्म धानको बीउ परम्परागत डेढा चलनअनुसार उपलब्ध गराउँदछ । बीउ लिने कृषकले बाली पाकेपछि आफूले लिएको बीउको मात्रामा आधा (पचास प्रतिशत) थप गरी अर्थात् सामुदायिक बीउ बैंकबाट पाँच के.जी. बीउ ल्याएको भए साढे सात के.जी. शुद्ध बीउ फर्काउनुपर्दछ । समूहमा आबद्ध नभएका र गाउँभन्दा बाहिरका कृषकहरूलाई मूल्यमा मात्र बीउ

उपलब्ध गराइन्छ । बीउ लाने सदस्यले नियमअनुसार बीउ फिर्ता नगरेमा वा फिर्ता गर्न नसकेमा समूहले छलफल गरी जरिवाना तिर्नाउँदछ । सामुदायिक जैविक विविधता व्यवस्थापन कोषबाट ऋण लिएमा उक्त सदस्यले सामुदायिक बीउ बैंकमा सङ्कलन गरिएका स्थानीय बीउमध्ये कुनै एक जातको खेती गर्नुपर्ने नियम छ भने प्रत्येक समूहले कुनै एक बालीको विविधता प्रदर्शनी क्षेत्रको स्थापना र व्यवस्थापन गर्ने चलन पनि बसाएका छन् ।

उन्नत जातहरूको स्रोत बीउ जिल्ला कृषि विकास कार्यालयमार्फत वा कृषि फार्म वा नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्का अनुसन्धान केन्द्रहरूमा सम्पर्क र समन्वय गरी प्राप्त गर्न सकिन्छ । कतिपय उन्नत जातका स्रोत बीउहरू गैरसरकारी संस्था र बीउ कम्पनीहरूबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

५) सुरक्षित भण्डारण तथा नियमित रेखदेख

विभिन्न स्रोतहरूबाट सङ्कलन गरिएका बीउलाई बीउ बैंकमा सुरक्षित रूपमा भण्डारण गरी नियमित रेखदेख गर्नुपर्दछ । बीउ भण्डारण सामग्रीहरू पनि स्थानीय परम्परागत चलनअनुसार बीउ भण्डारण गरिने सामग्रीहरू जस्तै: परालको मोर, बाँसको वा माटाको कोठी, छैंटा, मौना आदि प्रयोग गर्नुपर्दछ । यसबाट एकातिर कम खर्च लाग्ने त छँदै छ, त्यसभन्दा पनि बढी त्यस्ता बीउ भण्डारण सामग्रीहरू कृषकहरूले परापूर्वकालदेखि नै प्रयोग गर्दै आएका हुनाले त्यस्ता सामग्रीहरूमा बीउ कसरी सुरक्षित राख्ने, कति समयसम्म बीउ सुरक्षित रहन्छ भन्नेजस्ता बीउ भण्डारणका लागि अत्यावश्यक ज्ञान समुदायका सदस्यहरूलाई राम्ररी थाहा हुन्छ । त्यसका लागि उनीहरूलाई बीउ भण्डारणसम्बन्धी थप ज्ञान र प्रविधिको जरूरत पर्दैन ।

भण्डारणमा कीरा, मुसा लाग्न दिनुहुँदैन । बढी तातो वा चिसोबाट पनि बीउलाई बचाउनुपर्दछ । यसका लागि नियमित रूपमा रेखदेख र आवश्यकताअनुसार बीउ सुकाउनु तथा उपचार पनि गर्नुपर्दछ । बीउ भण्डारण गर्नुभन्दा पहिला बीउमा चिस्यानको मात्रा १२ प्रतिशतभन्दा कम हुने गरी सुकाएर मात्र भण्डारण गर्नुपर्दछ । त्यसै गरी भण्डारणमा लाग्ने घुन, पुत्लाजस्ता कीराबाट बीउलाई जोगाउन बालीअनुसार नीम, खरानी, बोभोजस्ता घरेलु विषादी औषधीहरूको प्रयोग गर्नुपर्दछ । तर ठूलो परिमाणमा उन्नत जातको बीउ भण्डारण गर्नुपर्ने भएमा प्राविधिकहरूको सल्लाह लिई अन्य विषादी औषधीहरूको प्रयोग गर्नुपर्ने हुन सक्छ । बोरामा बीउ भण्डारण गर्दा काठको फ्रेम बनाई जमिनबाट एक फिटमाथि र भित्ताबाट पनि एक हात टाढा हुने गरी बोरालाई राख्नुपर्दछ ।

६) नीतिनियमहरूको तर्जुमा

सामुदायिक बीउ बैंकलाई व्यवस्थित र दिगो रूपमा सञ्चालन गर्न निश्चित नीतिनियमहरू तर्जुमा गर्नुपर्दछ । बीउ कहाँ-कहाँबाट सङ्कलन गर्ने, कुनकुन बाली तथा प्रजातिका बीउहरू सङ्कलन गर्ने, सङ्कलन गरिएका बीउ नियमित रूपमा उत्पादन गर्न के-कस्ता पद्धति अपनाउने ? बीउको गुणस्तर कायम गर्न केकस्ता तौरतरिका अवलम्बन गर्ने ? उपलब्ध बीउ कसरी वितरण गर्ने ? जस्ता विषयहरूमा सरल, प्रभावकारी र समुदायको चाहनाअनुसार सहभागितात्मक छलफलपद्धतिबाट नीतिनियमहरू तर्जुमा गर्नुपर्दछ ।

७) बीउ-उत्पादन तथा वितरण

सामुदायिक बीउ बैंकमा सङ्कलन गरिएका बीउहरूको निरन्तर उत्पादन, संरक्षण र वितरण सामुदायिक बीउ बैंकको महत्त्वपूर्ण क्रियाकलाप हो । सामुदायिक बीउ बैंक यथास्थान बालीसंरक्षणपद्धतिमा आधारित हुने भएकाले सङ्कलन गरिएका बीउहरू तिनीहरूको उपयुक्त वासस्थान वा उक्त जात खेती गर्न उपयुक्त जग्गाअनुसार प्रत्येक वर्ष रोप्नु अत्यन्त महत्त्वपूर्ण हुन्छ । यसबाट स्थानीय बीउहरूले परिवर्तित हावापानी र वातावरणअनुसार हुर्कने र वृद्धिविकास हुने अवसर पाउने भएकाले प्रतिकूल मौसममा पनि बाँच्न र उत्पादन दिन सक्ने क्षमताको विकास हुँदै जान्छ र नयाँ विविधताको सृजना हुने क्रमले पनि निरन्तरता पाउँदछ । स्थानीय जातहरूको संरक्षणमा आधारित सामुदायिक बीउ बैंकका सदस्यहरूले बीउ-उत्पादन तथा संरक्षणका लागि नियमित रूपमा निम्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्दछ :

- क. समूहमा आवद्ध सदस्यहरूलाई मूल्य तथा डेटा चलनअनुसार बीउ उपलब्ध गराउने ;
- ख. सामुदायिक बीउ बैंकमा भएका सम्पूर्ण बीउहरूको उपयुक्त वासस्थान अनुसार खेतबारीको व्यवस्था गरी विविधता प्रदर्शनी क्षेत्र (Diversity block) का रूपमा सकेसम्म धेरै कृषकहरू आवतजावत गर्ने बाटाको नजिक रोप्ने ;
- ग. बढी माग भएका बीउहरूको व्यावसायिक स्तरमा उत्पादन गरी बिक्री गर्ने ;
- घ. सामुदायिक जैविक विविधता व्यवस्थापन कोषको स्थापना गर्ने र त्यसबाट ऋण लिन सदस्यलाई केही जातका स्थानीय बीउ रोप्न लगाउने ;
- ङ. सामुदायिक बीउ बैंकमा भएका सम्पूर्ण बीउहरूको केही भाग कपडाको थैलामा पोको पारी टिनको बाकसमा हावा नपस्ने गरी बन्द गरेर कम्तीमा एक सिजनसम्म सुरक्षित राख्ने ।

सामुदायिक बीउ बैंक, रामपुर, दाङ्ग, फोटो : सजल स्थापित/ली-बर्ड

८) शुद्ध बीउ-उत्पादन गर्दा ध्यान पुऱ्याउनुपर्ने केही महत्त्वपूर्ण कुराहरू

- शुद्ध बीउ-उत्पादनका लागि सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण कुरा त स्रोत बीउ नै गुणस्तरीय र शुद्ध हुनु आवश्यक छ ।
- बीउ-उत्पादनका लागि खेतबारीमा ब्याड राख्दा वा बीउ खसाल्दा त्यस जातको नजिकै सकभर अन्य जातको बीउ खसाल्नुहुँदैन र यदि खसाल्ने पर्ने भए एकअर्को ब्याडमा नमिसियोस् भनेर विशेष सतर्कता अपनाउनुपर्दछ ।
- बेर्ना रोप्नका लागि उखेल्दा, एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा ओसारपसार गर्दा र रोप्दा कामदारहरूले हेलचेक्र्याइँ गरेमा एकअर्को जातका बेर्ना मिसिने सम्भावना धेरै हुने भएकाले यस समयमा पनि विशेष ध्यान दिनुपर्दछ ।
- बाली रोपिसकेपछि आवश्यकताअनुसार सिँचाइ, गोडमेल, मलखाद र निरन्तर हेरचाह गर्नुपर्दछ ।
- बीउका लागि बाली काट्नुअघि वेजातका बोट, अरू बालीका बोट, भारपातका बोट र रोग लागेका बोट हटाइसकेको हुनुपर्दछ ।
- बीउ-उत्पादनका लागि खाद्यान्न उत्पादनका लागि भन्दा केही दिन बढी समयसम्म खेतबारीमा बाली पाक्न र सुक्न दिनुपर्दछ ।
- बाली काट्ने, चुट्ने, सुकाउने तथा भण्डारण गर्ने समयमा पनि अन्य बाली तथा वेजातको बीउ मिसिन नदिनका लागि विशेष ध्यान दिनुपर्दछ । बीउ सुकाएको समयमा साना केटाकेटी, कुखुरा, बाख्रा, हाँस, परेवा आदिबाट पनि मिसिने सम्भावना धेरै हुने भएकाले सधैं सतर्क रहनुपर्दछ ।
- बीउ भण्डारण गर्नुअघि बीउ राम्ररी केलाइएको र सुकेको हुनुपर्दछ । बीउ राम्रोसँग नसुकेमा बीउमा चाँडै कीरा तथा दुसी लाग्ने गर्दछ र बीउ नोक्सान हुन्छ ।

९) सामुदायिक जैविक विविधता कोष स्थापना र परिचालन

स्थानीय वाली तथा प्रजातिहरूले कृषकहरूलाई प्रत्यक्ष रूपमा फाइदा पुऱ्याउन सकेमा वा जीविकोपार्जनमा सहयोगी भएमा मात्र तिनीहरूको संरक्षण प्रभावकारी र दिगो हुन्छ । स्थानीय जातहरूका विभिन्न किसिमका बहूपयोगी गुणहरू भए तापनि प्रायःजसो उन्नत जातहरूका तुलनामा कम उत्पादन दिने खालका हुन्छन् । त्यसकारण स्थानीय वालीहरूको संरक्षण र न्यूनआय भएका कृषकहरूको जीविकोपार्जनलाई एकैसाथ अगाडि बढाउनका लागि सामुदायिक जैविक विविधता व्यवस्थापन कोषको स्थापना र परिचालन निकै प्रभावकारी सिद्ध भइसकेको छ । कोषबाट समूहमा आबद्ध सदस्यहरूलाई आयमूलक कामका लागि कम ब्याजदरमा ऋण उपलब्ध गराउनुपर्दछ । तर यस कोषबाट ऋण लिने सदस्यले कुनै न कुनै रूपमा स्थानीय वालीहरूको संरक्षणका काममा सहभागी बन्नुपर्दछ । यस किसिमको कोषको स्थापना समुदायको योगदान र बाहिरी सहयोग जुटाएर गर्न सकिन्छ ।

१०) सामुदायिक बीउ बैंकको प्रभावकारिता अनुगमन

सामुदायिक बीउ बैंकको मुख्य लक्ष्य कृषकहरूलाई आवश्यक पर्ने विभिन्न वालीहरूको शुद्ध बीउ सरल रूपमा उपलब्ध गराएर ती वाली तथा प्रजातिहरूको यथास्थान संरक्षण तथा जीविकोपार्जनमा टेवा पुऱ्याउनु हो । सामुदायिक बीउ बैंकको स्थापना र सञ्चालनपछि यसको लक्ष्य र उद्देश्यप्राप्ति भए नभएको निरन्तर अनुगमन र अभिलेखीकरण गर्नुपर्दछ । यसका लागि निम्नानुसारका सूचकहरूलाई आधार मान्न सकिन्छ :

- क. सामुदायिक बीउ बैंकबाट बीउ लिने सदस्यहरूमध्ये कति जना कृषकले अर्को वर्ष रोपनका लागि बीउ राखेका छन् ?
- ख. सामुदायिक बीउ बैंकबाट बीउ लिने सदस्यहरूमध्ये कति जनाले अन्य सदस्य, छिमेकी, नातेदार र अन्य कृषकहरूलाई बीउ उपलब्ध गराए ?
- ग. सामुदायिक जैविक विविधता व्यवस्थापन कोषबाट ऋण लिने सदस्यले दुईवटा बालीहरूको स्थानीय बीउको खेती गर्नुपर्ने नियम पालना गरेका छन् वा छैनन् ?
- घ. डेढा चलनअनुसार बीउ लिने सदस्यहरूमध्ये कति जना सदस्यले बीउ फर्काए ? फर्काएको बीउको गुणस्तर कस्तो थियो ?
- ङ. सामुदायिक जैविक विविधता व्यवस्थापन कोषबाट ऋण लिने सदस्यहरूले वार्षिक रूपमा थप आम्दानी गर्न सके वा सकेनन् ?
- च. सामुदायिक बीउ बैंकप्रति स्थानीय बासिन्दा तथा प्रयोगकर्ताहरूको भनाइ कस्तो छ ?

सामुदायिक बीउ बैंकको बारेमा अध्ययन एवम् जानकारी लिँदै कृषकहरू, फोटो : ली-बर्ड फोटो बैंक

७. सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना लागत

सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना गर्दा लाग्ने खर्च सामुदायिक बीउ बैंकको उद्देश्यअनुसार फरक-फरक हुन सक्छ । संरक्षणमा आधारित सामुदायिक बीउ बैंक कम लागतमा पनि स्थापना गर्न सकिन्छ । यसको मुख्य खर्च भवन निर्माण, भौतिक सामग्री खरिद र सामुदायिक जैविक विविधता व्यवस्थापन कोष स्थापनाका लागि आवश्यक हुन्छ । मध्यमस्तरको सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना गर्दा लाग्ने अनुमानित लागत निम्नानुसार छ :

तलिका १: सामुदायिक बीउ बैंक स्थापनाका लागि अनुमानित लागतविवरण

क्र.सं.	विवरण	अनुमानित लागत रु.	समुदायको योगदान रु.	कौफियत
१.	जग्गा (तराईमा १ देखि ३ कड्डा र पहाडमा १ देखि २ रोपनीसम्म)	-	-	समुदायले सार्वजनिक जग्गा व्यवस्था गर्ने
२.	भवन निर्माण	३,००,०००	७५,०००	जस्ता पाताको छाना भएको १०-१२ फिट आकारको दुईकोठे पक्की भवन
३.	बीउ सुकाउने पक्की खलो निर्माण	५०,०००	१२,५००	गिटी, बालुवा र ज्यामी समुदायले जुटाउनुपर्ने
४.	सामुदायिक जैविक विविधता व्यवस्थापन कोष	१,००,०००	२५,०००	समुदायको योगदान अनिवार्य
५.	फर्निचर	१०,०००	-	
६.	ढक, तराजु, त्रिपाल, बोरा,	१५,०००	-	
७.	बीउ भण्डारण-सामग्री	१०,०००	३,०००	परम्परागत बीउ भण्डारण-सामग्रीहरू
८.	स्रोत बीउ सङ्कलन तथा खरिद	१०,०००	३,०००	
९.	विविध खर्च	५,०००	१५००	
जम्मा रु.		५,००,०००	१,२५,०००	

१) संरक्षणमा आधारित सामुदायिक बीउ बैंक सञ्चालन लागत

सामुदायिक बीउ बैंकको प्रकार र संरक्षण तथा कारोबार गरिने बीउको मात्रा र जातसङ्ख्याअनुसार यसको सञ्चालन तथा व्यवस्थापन खर्चमा घटबढ हुन सक्छ । तर सामान्यतया लगभग सयवटा जति स्थानीय जातहरू संरक्षण गर्नका लागि सामुदायिक बीउ बैंकलाई तालिका २ मा दिएअनुसारको लागत लाग्न सक्छ । संरक्षणमा आधारित सामुदायिक बीउ बैंकको मुख्य सञ्चालन खर्च भनेको विविधता प्रदर्शनी क्षेत्रको स्थापना गरी प्रत्येक वर्ष नयाँ बीउ-उत्पादन गर्नु हो । त्यसका अतिरिक्त बीउ बैंकमा भएका बीउहरूको नियतितम रेखदेख, सुरक्षित भण्डारण, बाली रोप्ने मौसम अनुसार बीउ वितरण तथा बाली पाकिसकेपछि पुनः बीउ सङ्कलन सामुदायिक बीउ बैंकले गर्नुपर्ने कामहरू हुन् । तसर्थ सामुदायिक बीउ बैंकको सञ्चालन खर्च पनि यी कामहरूअनुसार थपघट हुनसक्छ ।

तलिका २: संरक्षणमा आधारित सामुदायिक बीउ बैंक सञ्चालनका लागि लाग्ने वार्षिक अनुमानित लागतविवरण (१०० वटा सम्म स्थानीय जातहरू संरक्षण गर्न)

क्र.सं.	विवरण	अनुमानित लागत रू.	समुदायको योगदान रू.
१.	विविधता प्रदर्शनी क्षेत्रको स्थापना र व्यवस्थापन (५ कड्डा)	१५०००	५०००
२.	ज्यामी ज्याला (बीउ सुकाउने, केलाउने तथा भण्डारण गर्ने)	५०००	२५००
३.	मासिक बैठकमा चिया नास्ता	६०००	२५०००
४.	कार्यक्रम अनुगमन खर्च (३ पटक)	४५००	३०००
५.	मसलन्द	६०००	-
जम्मा रू.		३६५००	३५५००

स्रोत: कृषि विकास तथा संरक्षण समाज, कचोर्वा, बाराका कार्यकारी समितिका सदस्यहरूसँगको छलफल २०६७

८. सामुदायिक बीउ बैंकको दिगोपनाका लागि गर्नेपर्ने कामहरू

सामुदायिक बीउ बैंक स्थापनाका लागि बाहिरी निकायको सहयोग जरूरी भए तापनि यसको स्थापना र सञ्चालन समुदायले नै गर्ने भएकाले यसलाई दिगो रूपमा सञ्चालन गर्नका लागि स्थापना गर्नुभन्दा पहिला नै व्यापक छलफल गर्नु आवश्यक छ । खास गरी सदस्यहरूमा सेवा भावनाको विकास, सामूहिक प्रतिबद्धता, दिगो आर्थिक स्रोतहरूको पहिचान, अधिकांश कृषकहरूको आवश्यकताअनुसारको कार्यक्रम सञ्चालन र विभिन्न सङ्घसंस्था तथा सरकारी निकायहरूमा समन्वय र सहकार्य दिगो रूपमा सामुदायिक बीउ बैंक सञ्चालनका आधारहरू हुन् । तसर्थ, सामुदायिक बीउ बैंकको दिगोपनाका लागि निम्न कामहरू गर्नु आवश्यक छ :

१) संस्थागत विकास र क्षमताअभिवृद्धि

सामुदायिक बीउ बैंक समुदायका सदस्यहरू मिलेर सञ्चालन गर्ने पद्धति हो । समुदायका सदस्यहरू एकजुट नभएसम्म यो काम सम्भव छैन । कुनै पनि गाउँ वा गा.वि.स. भित्रका बीउ तथा स्थानीय जातहरूको संरक्षणमा बढी चासो भएका कृषकहरूको समूह बनाएर सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना र सञ्चालन गर्न सक्छन् र गरिरहेका पनि छन् । प्रारम्भमा यस किसिमको समूह जिल्ला कृषि विकास कार्यालयमा दर्ता गर्न सकिन्छ । बीउको कारोबार बढ्दै गएपछि सहकारीका रूपमा जिल्ला सहकारी कार्यालय वा स्थानीय गैरसरकारी संस्थाका रूपमा जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा पनि दर्ता गरी सञ्चालन गर्न सकिन्छ । त्यसै गरी संस्थाका सदस्य तथा पदाधिकारीहरू संस्था सञ्चालन तथा व्यवस्थापन र बीउ-उत्पादन तथा बिक्री वितरणमा सक्षम हुनुपर्दछ ।

२) बीउ-उत्पादन तथा बजारीकरण

सामुदायिक बीउ बैंकको मुख्य उद्देश्य नै बीउ-उत्पादन तथा सुलभ रूपमा विक्रीवितरणको व्यवस्था मिलाउनु हो । खास गरी स्थानीय बालीहरूको संरक्षणमा आधारित सामुदायिक बीउ बैंकहरूले पनि त्यस गाउँ तथा आसपासका क्षेत्रमा बढी माग भएका केही बालीहरूका उन्नत जातहरूको बीउ-उत्पादन तथा बजारीकरण गर्नु उपयुक्त हुन्छ । यसबाट निम्न फाइदाहरू हुन्छन् :

- क) सामुदायिक बीउ बैंकले उन्नत बीउको कारोबारबाट मुनाफा आर्जन गर्न सक्ने भएकाले सामुदायिक बीउ बैंक सञ्चालनका लागि लाग्ने खर्च सजिलै जुटाउन सकिन्छ । यसबाट सामुदायिक बीउ बैंक दिगो रूपमा सञ्चालन गर्न सजिलो हुनाका साथै सानोतिनो सहयोगका लागि बाहिरी निकायको मुख ताक्नु नपर्ने भएकाले सामुदायिक बीउ बैंक आत्मनिर्भर हुन्छ;
- ख) बीउ-उत्पादक कृषकहरूले आफ्नो उत्पादन बीउका रूपमा विक्री गर्ने भएकाले खाद्यान्नका तुलनामा बढी मूल्य प्राप्त गर्दछन्;
- ग) कृषकहरूले उन्नत जातको बीउ आफ्नै गाउँमा तुलनात्मक रूपमा कम मूल्यमा पाउँदछन्;
- घ) उन्नत जातको बीउ आपूर्तिबाट बाली उत्पादनमा वृद्धि भई कृषकहरूको जीवनस्तर सुधारमा टेवा पुग्दछ र
- ङ) स्थानीय व्यक्तिहरूले रोजगारी पनि पाउँदछन् ।

३) परम्परागत तथा स्थानीय खाद्य परिकारहरूको उत्पादन तथा बजारीकरण

गाउँघरमा विभिन्न किसिमका स्थानीय तथा परम्परागत खाद्य परिकारहरू उत्पादन गरी उपभोग गर्ने चलन हुन्छ । यी स्थानीय तथा परम्परागत खाद्य परिकारहरू उत्पादनका लागि प्रायःजसो स्थानीय बालीहरूको प्रयोग गरिन्छ । त्यसमा पनि परिकारअनुसार जातहरू पनि फरक-फरक हुन्छन् । यस्ता परिकारहरू उत्पादन गरी बजारमा विक्री गर्न सकिएमा कृषकहरूले राम्रो आम्दानी गर्न सक्छन् । स्थानीय तथा परम्परागत खाद्य परिकारहरू प्रशस्त

उत्पादन गर्न थालिएपछि स्थानीय जातको खेती पनि बढ्छ । स्थानीय जातको खेती बढी हुनु भनेको त्यसको संरक्षण सुनिश्चित हुनु र सामुदायिक बीउ बैंकको मुख्य उद्देश्य पूरा हुनु हो । कृषकहरूले उत्पादन गरेका स्थानीय तथा परम्परागत खाद्य परिकारहरू सामुदायिक बीउ बैंकले सङ्कलन तथा राम्रो प्याकेजिङ्ग गरी केही मूल्य थप गरेर बिक्री गर्न सक्छ र यसबाट सामुदायिक बीउ बैंकले पनि आयआर्जन गर्न सक्दछ ।

४) कोष स्थापना तथा परिचालन

सामुदायिक बीउ बैंक स्थापनाको योजना तर्जुमा गर्दा नै निश्चित रकम आयमूलक कोषका लागि छुट्याउनुपर्दछ । स्थानीय बालीहरूको संरक्षण र न्यूनआय भएका कृषकहरूको जीविकोपार्जनलाई एकैसाथ अगाडि बढाउनका लागि सामुदायिक जैविक विविधता व्यवस्थापन कोषको स्थापना र परिचालन अपरिहार्य छ । कोषबाट कृषकहरूलाई कम ब्याजदरमा आयमूलक कामका लागि ऋण उपलब्ध गराउन सकिन्छ । कोषबाट ऋण लिने सदस्यलाई कुनै न कुनै रूपमा स्थानीय बालीहरूको संरक्षणका काममा सहभागी गराउनुपर्दछ । यसबाट स्थानीय बालीहरूले कम उत्पादन दिन्छन् भनेर त्यसको खेती गर्न छाडेका कृषकहरू पनि पुनःआकर्षित हुन्छन् । कोष परिचालनबाट एकातिर कृषकहरूलाई आवश्यक पर्ने सानोतिनो ऋणका लागि साहूको चर्को ब्याज सहनुपर्दैन, बैंक वा वित्तीय संस्था धाउनुपर्दैन, धितो राख्ने भन्फट पनि हुँदैन र आयमूलक काममा ऋण रकम पचाउन गर्दा आम्दानी बढ्छ । यी विभिन्न फाइदाहरूले गर्दा उनीहरूलाई स्थानीय जातहरूको संरक्षणका काममा सहभागी हुन हौसला बढ्छ । अर्कातिर उन्नत बीउ-उत्पादन तथा बिक्री वितरण गर्ने सामुदायिक बीउ बैंकका लागि पनि बीउ-उत्पादक कृषकलाई ऋण उपलब्ध गराउन र कृषकहरूले उत्पादन गरेको बीउ खरिदबिक्रीका लागि पनि कोषले महत्त्वपूर्ण टेवा पुऱ्याउँछ । कोष स्थापना गर्दा समुदायका सदस्यहरूमा कोष तथा सामुदायिक बीउ बैंकप्रति आफ्नोपन र भावनात्मक सम्बन्ध विकासका लागि केही प्रतिशत रकम समुदायबाट जुटाउनुपर्दछ । त्यसकारण सामुदायिक बीउ बैंकको दिगो सञ्चालन तथा व्यवस्थापनका लागि कोष स्थापना तथा परिचालन एकदमै महत्त्वपूर्ण हुन्छ ।

५) समन्वय र सहकार्य

बीउ धेरै संस्थाहरूको सरोकारको विषय हो । कृषक, कृषक समूह, कृषि अनुसन्धान, विकास र प्रचार-प्रसारमा लागेका सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाहरू, राष्ट्रिय जिन बैंक, बीउ कम्पनी, बीउ व्यवसायी आदि थुप्रै निकायको चासोको विषय हो बीउ । सामुदायिक बीउ बैंकले ती संस्थाहरूमध्ये आफूसँग बढी सम्बन्धित संस्थाहरूको पहिचान गरी समन्वय र सहकार्य गर्नुपर्दछ । गुणस्तरीय बीउ-उत्पादन तथा भण्डारणका लागि धेरै प्राविधिक कुराहरू मिलाउनुपर्दछ । यसका लागि जिल्ला कृषि विकास कार्यालय, क्षेत्रीय बीउविजन परीक्षण प्रयोगशालासँग समन्वय गर्नुपर्दछ । ठूलो परिमाणमा बीउ-उत्पादन गर्ने भए विक्रीवितरणका लागि कृषक समूहहरू, बीउ व्यवसायी, विक्रेताहरू र जिल्ला कृषि विकास कार्यालय महत्त्वपूर्ण सरोकारवाला हुन् ।

संरक्षणमा आधारित सामुदायिक बीउ बैंकहरूले आफूले सङ्कलन र संरक्षण गरिराखेका स्थानीय जातहरू आफ्नै स्वामित्वमा रहने गरी राष्ट्रिय जिन बैंकमा राख्नका लागि समन्वय गर्नुपर्दछ । यसबाट कुनै कारणवश सामुदायिक बीउ बैंकमा संरक्षण गरिएको जात नष्ट भएमा पुनः राष्ट्रिय जिन बैंकबाट फिर्ता ल्याउन सकिन्छ ।

सामुदायिक बीउ बैंकले विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सरकारी एवं गैरसरकारी संस्थाहरूसँग समन्वय गरेर पनि आर्थिक स्रोत तथा प्राविधिक सहयोग जुटाएर आफ्नो भौतिक निर्माण र व्यवस्थापकीय क्षमता वृद्धि गर्न सक्दछ ।

९. नेपालमा सामुदायिक बीउ बैंकसम्बन्धी नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्थाहरु

सामुदायिक बीउ बैंक नेपालका लागि नौलो अवधारणा हो । तसर्थ नेपाल सरकारले यससम्बन्धी नीतिनियम तथा कानूनी संरचनाहरू विकासमा पनि भखरै केही कदमहरू चालेको छ । वि.सं. २०६३ मा ल्याइएको कृषि जैविक विविधता नीतिमा 'राष्ट्रिय जीन बैंक' स्थापनाको प्रावधान र 'यथास्थानीय कृषि जैविक विविधता संरक्षणका लागि प्रोत्साहन' दिइनेछ भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको भए तापनि सामुदायिक बीउ बैंकका बारेमा केही उल्लेख गरिएको छैन ।

नेपाल सरकारले पहिलो चोटि २०६५ र ०६६ को बजेट वक्तव्य मार्फत सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना गर्ने घोषणा गरेको थियो । त्यसपछि तत्कालीन प्रधानमन्त्री पुष्पकमल दाहाल 'प्रचण्ड' को मिति २०६५ माघको सम्बोधन मार्फत पनि सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना गर्ने प्रतिबद्धता जनाइएको थियो । वि.सं. २०६६ मा आएर कृषि विभाग अन्तर्गत बाली विकास निर्देशनालयको अगुवाईमा 'सामुदायिक बीउ बैंक कार्यक्रम कार्यान्वयन निर्देशिका' निर्माण गरी मन्त्री परिषद्बाट पारित गरेर पहिलो चरणमा १५ जिल्लामा सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना गर्ने लक्ष्य राखेको भए तापनि ओखलढुङ्गा, सिन्धुपाल्चोक र डुङ्गेलथुरा जिल्लाका एक-एक गा.वि.स.बाट सामुदायिक बीउ बैंकको स्थापना गर्ने कार्य प्रारम्भ गरेको छ । तर यस्ता सामुदायिक बीउ बैंकको प्राथमिकता भनेको सुधारिएका बालीका जातहरूको उत्पादन तथा वितरण गर्नु हो, नकी स्थानीय बालीका जातहरूको संरक्षण गर्नु ।

१०. सामुदायिक बीउ बैंकका समस्या तथा चुनौतीहरू

नेपालका लागि सामुदायिक बीउ बैंक अवधारणा नौलो भएकाले यसका कमीकमजोरी, समस्या तथा चुनौतीहरूका बारेमा अध्ययन-अनुसन्धान गर्न बाँकी नै छ । सामुदायिक बीउ बैंक नभनिए तापनि जिल्ला कृषि विकास कार्यालयको 'जिल्लास्तरीय बीउ आत्मनिर्भर कार्यक्रम' र ली-वर्ड, फर्वाड तथा अन्य गैरसरकारी संस्थाहरूको पहलमा विभिन्न जिल्लाका कृषक समूहहरूले उन्नत जातको बीउ-उत्पादन तथा बिक्रीवितरण गर्ने कार्यमा निकै सफलता हासिल गरिसकेका छन् तापनि स्थानीय जातहरूको संरक्षणका लागि धेरै काम गर्न बाँकी नै छ । हालसम्मको अनुभवमा सामुदायिक बीउ बैंकमा देखिएका समस्या तथा चुनौतीहरू निम्नानुसार छन् :

१) नीतिनियम तथा कानुनी संरचनाको अभाव

सरकारले हालसालै 'सामुदायिक बीउ बैंक कार्यक्रम कार्यान्वयन निर्देशिका' बनाएर केही जिल्लाहरूमा सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना गर्ने कार्यको प्रारम्भ गरे पनि हालसम्मको कुनै पनि नीति तथा कानूनले समेटेको छैन । कुनै पनि नीति र कानूनले सामुदायिक बीउ बैंक भन्ने कुरा नसमेटाएसम्म त्यसले व्यापकता पाउँदैन । सरकारले स्थापना गर्न लागेको सामुदायिक बीउ बैंकले पनि मूलतः उन्नत जातको बीउ-उत्पादन, प्रशोधन, भण्डारण तथा स्थानीय स्तरमा साटासाट तथा किनबेचका लागि प्राथमिकता दिएको छ । यसमा स्थानीय जातहरूको संरक्षण तथा व्यवस्थापनलाई विस्तारै अगाडि बढाइने उल्लेख गरिएको छ । यसले गर्दा तीव्रगतिमा लोप भइरहेका स्थानीय जातहरूको संरक्षणमा अबै पनि सरकारी निकायले चासो नदिएको देखिन्छ ।

२) स्थानीय जातप्रति कृषकहरूको घट्टो आकर्षण

स्थानीय जातका बालीनालीहरू लोप हुने विभिन्न कारणहरूमध्ये यसप्रति कृषकहरूको चासो कम हुनु पनि एक हो । उत्पादनवृद्धिका लागि उन्नत जात तथा प्रविधिहरूको विस्तारमा सरकारी तथा गैरसरकारी निकायहरूको

ध्यान केन्द्रित छ । स्थानीय जातहरूको संरक्षणमा जनचेतना जगाउने खालका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने संस्थाहरू नगण्यमात्रमा छन् । स्थानीय जातहरूभन्दा केही बढी उत्पादन दिने उन्नत जात पाउनासाथ कृषकहरू त्यसतर्फ आकर्षित हुन्छन् । यसले गर्दा संरक्षणमा आधारित सामुदायिक बीउ बैंकलाई आफूले सङ्कलन गरेका स्थानीय जातहरूको दिगो यथास्थानीय संरक्षण गर्न निकै ठूलो चुनौती छ ।

३) स्रोत बीउ र प्राविधिक ज्ञानको कमी

उन्नत जातको बीउ-उत्पादन तथा बिक्रीवितरणमा संलग्न बीउ-उत्पादक कृषक समूह वा सामुदायिक बीउ बैंकहरूले बीउ-उत्पादनका लागि आवश्यकताअनुसार स्रोत बीउ र गुणस्तरीय बीउ-उत्पादनका लागि आवश्यक प्राविधिक सहयोग पाउन नसकिरहेको अवस्था छ । यो सामुदायिक बीउ बैंकका लागि निकै ठूलो चुनौती हो ।

४) स्थापना गर्न धेरै बजेट र प्रयास आवश्यक

सामुदायिक बीउ बैंक नाम निकै आकर्षक लाग्छ । तर यो समुदायको प्रयासले मात्र स्थापना गर्न निकै कठिन पनि छ । माथि तालिका १ मा उल्लेख गरिए बमोजिम स्थापना गर्दा भौतिक पूर्वाधार, कोष स्थापना र समुदायको क्षमताअभिवृद्धिका लागि निकै बजेट र प्रयासको आवश्यकता पर्दछ । स्थापना गरिसकेपछि पनि बीउलाई सुरक्षित भण्डारण र नियमित रेखदेख गर्नुपर्दछ । सामुदायिक बीउ बैंकको आफ्नै दिगो आर्थिक स्रोत नभएसम्म कर्मचारी राख्न नसक्ने र समूहका सदस्यहरू पनि श्रमदानमा सधैंभरि लागिपर्न असमर्थ हुने भएकाले सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना तथा सञ्चालन खर्चिलो देखिन्छ ।

११. नमूना सामुदायिक बीउ बैंक बाराको कचोर्वामा

जिल्ला सदरमुकाम कलैयादेखि २३ किलोमिटर दक्षिण-पूर्वको प्रसिद्ध धार्मिक र ऐतिहासिक स्थल सिम्रौनगढबाट करिब तीन किलोमिटरको दूरीमा कचोर्वा गाउँ अवस्थित छ । यही गाउँमा वि.सं. २०६० मा स्थापना गरिएको सामुदायिक बीउ बैंक स्थानीय बीउको सुरक्षा र त्यसको यथास्थानीय संरक्षणका लागि देशकै नमुना बनेको छ । वि.सं. २०५६ देखि २०६२ सम्म ली-बर्ड, नार्क र बायोभर्सिटी इन्टरनेशनल नामक संस्थाले कचोर्वा गाउँमा यथास्थानीय कृषि जैविक विविधता संरक्षण कार्यक्रम सञ्चालन गरेका थिए । उक्त कार्यक्रमको उद्देश्य कृषकहरूले केकति स्थानीय बाली तथा प्रजातिहरू कसरी संरक्षण गरिरहेका छन् ? संरक्षणमा महिला, पुरुष, धनी, गरीबको भूमिका के छ ? संरक्षणमा प्रभाव पार्ने तत्त्वहरू के-के हुन् ? कृषकहरूले स्थानीय बालीहरूको खेती गर्ने वा नगर्ने भन्ने निर्णय कसरी गर्दछन् ? भन्नेजस्ता विषयहरूको अध्ययन र अनुसन्धान गर्नु थियो । परियोजनाले कृषकहरूलाई कृषि जैविक विविधताको महत्त्व र यथास्थान संरक्षणमा सहयोग पुऱ्याउनका लागि कृषि जैविक विविधता

सामुदायिक बीउ बैंक, कचोर्वा, बारा, फोटो : ली-बर्ड फोटो बैंक

प्रदर्शनी, सामुदायिक जैविक विविधता अभिलेखीकरण, ग्रामीण कविता यात्रा, कृषक भ्रमण, तालिम आदि कार्यक्रमहरू पनि सञ्चालन गरिरहेको थियो । तर 'काग कराउँदै छु, पिना सुकदै छ' भनेभैं एकातिर परियोजना सञ्चालन भई नै रहेको थियो भने अर्कातिर स्थानीय जातका बालीहरू तथा त्यसको खेती गर्ने कृषकको सङ्ख्या घटी नै रहेको थियो । सन् १९९८ को अध्ययन अनुसार त्यस गाउँमा धानका ३३ किसिमका स्थानीय जातहरूको खेती गरिन्थ्यो तर सन् २००३ मा कृषकहरूले नै भरेको सामुदायिक जैविक विविधता अभिलेखअनुसार कृषकहरूले १४ वटा स्थानीय जातहरू मात्र खेती गरेको पाइयो । यस तथ्याङ्कले कृषक तथा अनुसन्धानकर्ता दुवैलाई भस्कायो र वि.सं. २०६० को पुस महिनामा सामुदायिक जैविक विविधता अभिलेख समूहका सदस्यहरू तथा परियो जनाका अनुसन्धानकर्ताहरूको संयुक्त बैठकले स्थानीय जातका बालीहरूको तीव्र विनाशलाई रोक्न सशक्त कदम चाल्नै पर्ने महसुस गरे । उनीहरूले त्यही बैठकबाट सामुदायिक बीउ बैंकको स्थापना गर्ने निर्णय पनि गरे ।

सामुदायिक जैविक विविधता अभिलेख समूहका सदस्यहरूले सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना गर्न तथा कचोर्वा गाउँमा विभिन्न सामुदायिक विकासका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने उद्देश्यले गाउँका सबै वडाको प्रतिनिधित्व गराई 'कृषि विकास तथा संरक्षण समाज' नामक सामुदायिक संस्थाको स्थापना गरे । उनीहरूले परियोजनाले विविधता प्रदर्शनी क्षेत्रमा लगाएका १९ वटा स्थानीय जातका धानका बीउ लिए र एक जना सदस्यको घरमा पहिलो पटक सामुदायिक बीउ बैंकको स्थापना गरे । यो जानकारी पाएपछि समुदायको उत्साह र प्रयासको कदर गर्दै परियोजनाको साभेदार संस्था बायोभर्सिटी इन्टरनेशनल नामक अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाले सामुदायिक बीउ बैंकका लागि भवन निर्माण गर्न रु. बहत्तर हजार उपलब्ध गरायो । उक्त रकमको अतिरिक्त गा.वि.स.को कार्यालयबाट रु. बाह्र हजार बराबरको जस्तापाता र सदस्यहरूको एकतिहाइ श्रमदानबाट संस्थाले बीउ भण्डारण र बैठककोठाको निर्माण सम्पन्न गर्‍यो । यस वर्ष नै उनीहरूले ५ जातका घिरौला, २ जातको कोदो र २ जातका रहरको बीउ पनि सङ्कलन गरे । सङ्कलन गरेका बीउमध्येबाट वि.सं. २०६० मा ४० जना कृषकलाई ११ जातको ८७ के.जी. बीउ वितरण पनि गरे । उक्त ४० जनामध्ये १६ जना त निम्न वर्गका मात्रै थिए । यस वर्ष उनीहरूलाई बीउ-सङ्कलन र वितरणका लागि ली-बर्डको सामाजिक तथा लैङ्गिक विश्लेषण परियोजनाले पनि सहयोग पुऱ्याएको थियो ।

संस्थाका सदस्यहरूले बीउ-सङ्कलन र वितरणको कार्यलाई प्रत्येक वर्ष निरन्तरता र बढावा दिइरहे । स्थापनाको दोस्रो वर्ष अर्थात् २०६१ मा थप १८ जात, ०६२ मा थप १७ जात र ०६३ मा थप ९ जात गर्दै हालसम्म सामुदायिक बीउ बैंकमा ८० किसिमका धानका स्थानीय जातका बीउहरू छन् । यस सामुदायिक बीउ बैंकबाट २०६१ मा ३५ जनाले १३ जातको ६९ के.जी., ०६२ मा ८७ जनाले २३ जातको १९७ के.जी., ०६३ मा ६४ जनाले २१ जातको ८० के.जी. र ०६४ मा १०२ जनाले २८ जातको १०३ के.जी. बीउ लिए । तथ्याङ्कअनुसार प्रत्येक वर्ष सामुदायिक बीउ बैंकबाट बीउ लिने कृषकहरूमध्ये मध्यम र उच्च वर्गका कृषकहरूको तुलनामा निम्न वर्गका कृषकहरूको सङ्ख्या नै बढी छ । परियोजनाको न्यूनतम सहयोगमा समुदायका सदस्यहरू आफैँ मिलेर सञ्चालन गरिएको यस कामलाई ०६२ मा सानफेक सञ्जालको विविधता अनुसन्धान उपयोग पुरस्कार प्राप्त भयो र ०६३ मा यूएनडीपीको साना अनुदान कार्यक्रमले पनि सामुदायिक बीउ बैंकको क्षमता अभिवृद्धि र सशक्तीकरणका लागि आर्थिक सहयोग उपलब्ध गरायो ।

स्थानीय बालीहरूको संरक्षणका साथै न्यूनआय भएका कृषकहरूको जीविको पार्जन सुधारमा टेवा पुऱ्याउने उद्देश्यले २०६० मा नै इन्सिटु परियोजनाबाट रू. ५०,०००।- र तीन वटा महिला-समूह र कृषि विकास तथा संरक्षण समाजको रू. २५,०००।- गरी जम्मा रू. ७५,०००।- को सामुदायिक जैविक विविधता व्यवस्थापन कोषको स्थापना पनि गरिएको थियो । यस कोषबाट प्रत्येक वर्ष समूहमा आवद्ध सदस्यहरूलाई मासिक एक प्रतिशत ब्याजदरमा आयमूलक कामका लागि ऋण उपलब्ध गराइन्छ । यूएनडीपी को साना अनुदान कार्यक्रमअन्तर्गत सामुदायिक बीउ बैंकको क्षमता अभिवृद्धि तथा सशक्तीकरण परियोजनाको योगदानसहित हालसम्म यस कोषमा पाँच लाखभन्दा बढी रकम जम्मा भइसकेको छ भने यस कोषबाट ऋण लिने सदस्यहरूको सङ्ख्या पनि प्रतिवर्ष २५ जनाबाट बढेर १०० जना भन्दा बढी पुगेको छ । यस कोषबाट ऋण लिने प्रत्येक सदस्यले कम्तीमा एउटा स्थानीय बालीको खेती गर्नु अनिवार्य हुन्छ । यस कोषको अर्को महत्त्वपूर्ण विशेषता भनेको कोषबाट ऋण उपलब्ध गराउँदा समूहका न्यूनआय भएका सदस्यलाई पहिलो प्राथमिकता दिइन्छ । यस बीउ बैंकले धानका उन्नत जातहरूको बीउ-उत्पादन र बिक्रीवितरण पनि गर्दछ । यसबाट संस्थाको सञ्चालनखर्च जुटाइएको छ र सदस्यहरूलाई पनि आर्थिक फाइदा भइरहेको छ ।

यो सामुदायिक बीउ बैंकलाई कृषि जैविक विविधता संरक्षणका लागि कृषकस्तरबाट गरिएको नेपालकै पहिलो र सफल सामुदायिक बीउ बैंक मानिन्छ । कृषकहरूको यस प्रयासबाट आमकृषकहरूले कम मूल्यमा नै आफूलाई चाहिने स्थानीय तथा उन्नत जातका बीउ सजिलै पाएका छन् । समूहले इन्सीटु परियोजना अवधिमा शुरू गरेको सहभागितामूलक बाली प्रजनन कार्यक्रमबाट विकास भएका जातहरूको मूल्याङ्कन तथा छनोट, बीउ-उत्पादन र वितरण गर्ने काम कृषकहरू आफैले सञ्चालन गरिरहेका छन् । कृषकहरू सामुदायिक बीउ बैंकका माध्यमबाट संरक्षण, आयआर्जन र विकासका कार्यलाई एकैसाथ अगाडि बढाउन सक्षम भएका छन् । यस प्रयासबाट हामी सबैले सिक्नुपर्ने अर्को महत्त्वपूर्ण पाठ भनेको 'जहाँ राम्रा कामको शुरूआत गरिन्छ, त्यहाँ स्रोत र सहयोगको खाँचो हुँदैन' भन्ने पनि हो ।

१२. निष्कर्ष

नेपालका लागि सामुदायिक बीउ बैंक नौलो अवधारणा हो । नाम फरक-फरक भए तापनि स्थानीय जातहरूको संरक्षण र उन्नत जातहरूको बीउ-उत्पादन तथा बजारीकरण र स्थानीय तथा उन्नत जात दुवै प्रकारको बीउ-उत्पादन तथा विक्रीवितरण गर्ने सामुदायिक बीउ बैंकहरू नेपालमा स्थापना भई सञ्चालन भएका छन् । हालसम्म भएका प्रयासहरूले निकै उत्साहजनक परिणामहरू देखाएका छन् । यस्ता प्रयासबाट धेरै कृषकहरू लाभान्वित भएका छन् । स्थानीय तथा उन्नत दुवै किसिमका बीउमा कृषकहरूको पहुँचमा सुधार आएको छ । स्थानीय जातहरूको संरक्षणमा आधारित सामुदायिक बीउ बैंकहरूले लोप हुन लागेका विभिन्न जातहरूको संरक्षणमा अनुकरणीय काम गरेका छन् ।

सामुदायिक बीउ बैंक नगण्य स्थानमा मात्र भएकाले यसको विस्तार गर्नु आवश्यक छ । त्यसका लागि नीतिनियम तथा कानुनी संरचनाहरूको विकास गरी त्यसैअनुसार योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ । एकातिर उन्नत जातको बीउ-उत्पादन गर्न कृषक समूहहरूले मागअनुसार स्रोत बीउ र आवश्यक प्राविधिक सहायता नपाएको अवस्था छ भने अर्कातिर स्थानीय जातहरूको यथास्थानीय संरक्षणमा सरकारी निकायको ध्यान शून्यप्रायः छ । यस्तो अवस्थामा प्रत्येक जिल्लामा जिल्ला कृषि विकास कार्यालयमार्फत सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना र सञ्चालन गर्न सकिएमा बीउमा कृषकहरूको पहुँच बढ्ने र स्थानीय जातहरूको संरक्षण हुने भएकाले देशमा बहूदो खाद्यसङ्कट कम गर्न अवश्य टेवा पुग्नेछ ।

संरक्षणमा आधारित सामुदायिक बीउ बैंकहरू र राष्ट्रिय जीन बैंकबीच समन्वय गरी सामुदायिक बीउ बैंकहरूले संरक्षण गरिराखेका स्थानीय जातहरू राष्ट्रिय जीन बैंकमा संरक्षण गर्नु आवश्यक छ । अर्कातिर आनुवंशिक स्रोतमा पहुँच तथा लाभको बाँडफाँडसम्बन्धी राष्ट्रिय कानून बन्दै गरेको र स्थानीय जातहरूको संरक्षणमा सामुदायिक बीउ बैंकहरूले उल्लेखनीय भूमिका खेलिरहेको परिप्रेक्ष्यमा सामुदायिक बीउ बैंक उनीहरूले संरक्षण गरेका स्थानीय जातहरूमा वाह्य निकायलाई पहुँच दिने र प्राप्तलाभको समन्यायिक बाँडफाँड गर्ने निकायका रूपमा विकास गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भसामग्री

श्रेष्ठ, पीताम्बर, आविष्कार सुवेदी, राजकुमार यादव, रूपनारायण यादव र महानारायण यादव, पुरानो बीउ : नयाँ संरक्षण-पद्धति, कृषि जैविक विविधताको दिगो संरक्षण र स्थानीय बीउको सुलभ उपलब्धताका लागि सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना र सञ्चालन सहयोगी २०६४, जैविक विविधता अनुसन्धान तथा विकासका लागि स्थानीय पहल (LI-BIRD)/ कृषि विकास तथा संरक्षण समाज (ADCS) ।

सामुदायिक बीउ बैंक कार्यक्रम कार्यान्वयन निर्देशिका २०६५, नेपाल सरकार ।

जानकारी-पत्र, जलवायु परिवर्तन: साभा समस्या, सरोकार र चुनौती, अङ्क १, मङ्सिर २०६५, ली-वर्ड, पोखरा ।

वार्षिक प्रतिवेदन १९९८, परस्पर सेवा नेपाल-क्यानडा, काठमाडौं ।

Lewis V. and P.M. Mulvany 1997, A Typology of Community Seed Banks, Intermediate Technology Development Group, United Kingdom.

Paudel B., P Shrestha., B.B. Tamang and A. Subedi 2010, Implementing ABS regime in Nepal through community based biodiversity management framework, The Journal of Agriculture and Environment, Ministry of Agriculture and Cooperatives, Vol: 11, June 2010.

Shrestha P., A.Subedi, S.Sthapit, D. Rijal, S. Gupta and B.Sthapit, 2004, Community Seed Bank: Reliable Option for Effective On-Farm Biodiversity Conservation, On-farm management of agricultural biodiversity in Nepal, Good Practices 2006, Bhuwon Sthapit, Pratap Shrestha and Madhusudhan Upadhyay, editors

जैविक विविधता, अनुसन्धान तथा विकासका लागि स्थानीय पहल (ली-बर्ड) वि.सं. २०५२ साल असोजमा पोखरामा स्थापना भएको एक गैरसरकारी, गैरराजनितीक र गैरनाफामुखी संस्था हो । सहभागितामूलक अनुसन्धान र विकास कार्यक्रमका माध्यमबाट जैविक विविधताको दिगो व्यवस्थापन गरी देशभरिका स्रोतविहीन र सीमान्त जनसमुदायको गरीबी घटाई जीवनयापनमा सुधार ल्याउनु यसको प्रमुख लक्ष्य रहेको छ । प्रविधिविकास र प्रचार-प्रसार तथा कार्यान्वयनमा सहभागितात्मक विधिलाई जोड दिंदै स्थानीय तहदेखि राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरसम्मका साभेदार र सरोकारवालाहरूसँग सञ्जाल विकास गरी साभेदारीमा काम गर्ने नीति ली-बर्डले लिएको छ । यसले देशका विभिन्न जिल्लाहरूमा ८५ वटा परियोजनाहरू सफलतापूर्वक सञ्चालन गरिसकेको छ भने हाल अनुसन्धान तथा विकासका २२ भन्दा बढि परियोजनाहरू देशका विभिन्न जिल्लाहरूमा सञ्चालन भइरहेका छन् ।

जैविक विविधता, अनुसन्धान तथा विकासका लागि स्थानीय पहल (ली-बर्ड)

गैह्रापाटन, पोखरा

पो.ब.नं. ३२४, पोखरा, कास्की

फोन ०६१-५२६८३४, ५३५३५७

फ्याक्स ०६१-५३९९५६

इमेल info@libird.org

वेबसाइट www.libird.org